



gemeente
Het Hogeland

De eigenheid van Het Hogeland

Gebiedsbiografie, versie 1.0

maart 2026

↓ Mensingeweer, House of Design en Studio Volop
↓↓ Melkweg, Bedum



↓ Kadevervanging van het Kantserverlaat, voor (boven) en na



↓ Droogte Eenrum, 2019
↓↓ Breekweg Leens, 20 mei 2024



Inhoudsopgave

Verantwoording en werkwijze	5
Inleiding	7
1. De orde van de zee	10
2. De orde van het wierdedorp	14
3. De orde van de kloosters	16
4. De orde van de borgheren en jonkers	32
5. De orde van de (dikke) boeren	44
6. De orde van alles van bovenaf	48
7. De orde van de (landbouw)mechanisatie en sociale verheffing	60
8. De orde van de prille verzorgingsstaat	72
9. De orde van de oorlog	86
10. De orde van Nederland planeconomie	88
11. De orde van de markteconomie	112
Conclusies	
Meerstemmigheid op Het Hogeland	118
Werk vanuit wat er al is	120
Inzoom op 15 voorbeeldprofielen	136
Eindnoten	153
Bronnen	154
Colofon	155



Verantwoording en werkwijze

Gemeente Het Hogeland bestaat sinds 2019, maar Het Hogeland bestaat al vele eeuwen. Lang geleden heette het Hunsingo en was het een van de drie Ommelanden, tussen Reitdiep en Maarvliet. Wij mensen kunnen nieuwe verbanden bedenken, de dorpen, het landschap en de bodem daaronder blijven bestaan. De gemeente Hogeland is vanuit dat standpunt een prille samenwerking in een oud landschap. De vroegere gemeenten Bedum, De Marne, Winsum en Eemsum kenden elk hun eigen werkcultuur en sturing op openbare vraagstukken. Ze vertelden ook elk hun eigen verhaal. Deze gebiedsbiografie helpt om de vier (werk)culturen tot één verhaal te maken, om inwoners en ambtenaren bewust te maken van oude verbanden en patronen en deze voor de opgaven van vandaag in te zetten. Het Hogeland, de 'Randstad van de middeleeuwen', kent een grote diversiteit. Geen dorp is hetzelfde – hoe kan deze eigenheid ook in de opgaven die komen gekoesterd worden? Vanuit het programma openbare ruimte ligt er nu de opgave om wegnen, waterketen en aanliggende functies en landgebruik aan te pakken, op de schaal van de nieuwe gemeente. Een fantastische opgave, want in de openbare ruimte komt alles samen: gebruik en veiligheid, historie en identiteit, beleving van het landschap en concrete inrichting. Samen met Felixx landschapsarchitecten en architect Dianne Maas is in meerdere sessies met gemeente, waterschap en ingenieursbureaus gezocht naar handvaten om de openbare ruimte sterker te enten op de eigenheid en ruimtelijke kwaliteit zoals geduid in deze gebiedsbiografie.

Wat zijn de dragende ruimtelijke structuren van toen, zijn die dat nu nog, en hoe kunnen vanuit het eigene van de dorpen en landschappen van Het Hogeland, de waarden en lessen voor doorontwikkeling worden geformuleerd? Zo ontstaat een kader van waaruit (ook ruimtelijke) afwegingen gemaakt kunnen worden. Toekomstige programmering en ruimtelijke ontwikkelingen worden dan ingebed in de identiteit en het verhaal van het landschap, wat zorgt voor waardevaste doorontwikkeling van dit unieke gebied. Als je weet waar je vandaan komt, komt er begrip voor nieuwe fases.

In het werkproces van de gebiedsbiografie hebben we gesproken met de historische verenigingen, met agrariërs, met erfgoedverenigingen en hebben we een workshop verzorgd met leerlingen van Het Hogeland College in Warffum. Jaap Stevens uit Winsum deelde zijn wonderschone schilderijen met ons. In maart 2025 heeft Marinke Steenhuis het verhaal in de Raad verteld. Daarna volgden in 2025 en 2026 nog meerdere presentaties, één aan alle mensen die Marinke geïnterviewd had, en twee meer, op verzoek van 't Nut in Baflo en Coöperatie Vakland Hogeland in Warffum. Bij die laatste gelegenheid, op 13 maart 2026, werd het rapport aangeboden aan wethouder Stefan van Keijzerswaard.

Voor exemplarische routes en buitenruimtes op Het Hogeland heeft SteenhuisMeurs 15 collagekaarten gemaakt, van oude landwegen, trekvaarten en dorpspleinen. Ze kunnen als gids worden gebruikt

voor cultuurhistorisch onderzoek voorafgaande aan de herinrichting van een weg, plein of waterweg.

Wij danken Homme Joustra van de gemeente Hogeland voor zijn bevoegd en bezielde opdrachtgeverschap en zijn geloof in de gebiedsbiografie als onderlegger voor betere beslissingen.

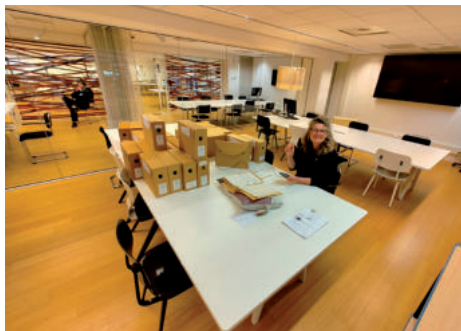
Dr. Marinke Steenhuis
Vita Teunissen MSc MA
SteenhuisMeurs, maart 2026

'Gisteravond hebben we nog een tijd nagepraat over jouw presentatie, met groot respect hoe jij een prachtige invulling hebt gegeven aan jouw opdracht een gebiedsbiografie te maken voor de gemeente Het Hogeland!

Wat heb je veel onderzocht en ook nog bijzondere documenten gevonden. Een prima basis voor de gemeente om goede keuzes te gaan maken. We beseffen ons weer meer in wat voor bijzonder gebied we eigenlijk mogen wonen en dat er eeuwenlang transities zijn geweest.'

HENK EN LIDEKE ZUIDVELD,
AGRARIËRS IN USQUERT, SEPTEMBER 2025

Impressie van het onderzoeksproces



Archiefonderzoek in Nationaal Archief, Den Haag



Familie Zuideveld en Wierenga, Usquert-Uithuizen



Clemens Gielingh, Roemte



Frans Huissen, Coöperatie Vakland



Roeli Broekhuis, Erfgoedpartners



Otto Nienhuis



Het Hogeland College, 10 maart 2025



Dhr. en mevr. Hekma Wierda, Winsum



Heemschut en Stichting Berlagehuis: Heleen de Wit, Jacqueline Kasemier, Goos Gosling



Het Hogeland College, 10 maart 2025



Bijeenkomst met historische verenigingen

Inleiding

De gemeente Het Hogeland kent 45 dorpen, 82 kleinere dorpen en buurtschappen, twee eilanden en evenzovele opgaven. De foto's op p. 2, gemaakt door Homme Joustra en door SteenhuisMeurs, tonen het palet van vraagstukken. Bij Bedum is een nieuwe Melkweg aangelegd. We hadden te maken met droogte in Eenrum in 2019, maar ook met piekbuien zoals aan de Breekweg in Leens in 2024. Beschoeiingen en havens moeten versterkt of gerenoveerd worden, zoals het Kantserverlaat in de voor- en na situatie laat zien. Soms is er ook ruimte om prachtige kunstwerken te laten realiseren. Zoals de sculptuur bij Mensingeweer die vanaf de verschillende rijrichtingen een andere betekenis heeft.

Als je gaat werken aan en in de dorpen en het buitengebied, dan heb je te maken met de oorsprong van een gebied. De oorsprong gaat om de voorouders die het gebied gemaakt hebben tot wat het is. En het gaat om de eigenheid van en de verschillen op Het Hogeland. Dan is ook de vraag: naar welk landschap kijken we eigenlijk, wie ziet er wat in dat landschap? Wat kunnen we leren van oude patronen, tradities en manieren van doen voor de opgaven van nu?

Archiefonderzoek is voor ons belangrijk, omdat je daar de neerslag vindt van de grote ontwikkelingen in de geschiedenis. Veldwerk, het doorkruisen van Het Hogeland, is belangrijk. En gesprekken met de mensen die nu op Het Hogeland wonen zijn belangrijk, want

daarmee kun je nagaan of de historische patronen die je ontdekt, doorleven in het hier en nu. Ik bezocht de familie Zuideveld en Wierenga, kwelderboeren in Usquert en Uithuizen. Ik ging langs bij Clemens Gielingh van Roemte, de organisatie die dorpen helpt om bijvoorbeeld leegstaand maatschappelijk vastgoed een herbestemming te geven. Ik sprak Frans Huissen van Coöperatie Vakland Hogeland in Warffum, en ging te rade bij Erfgoedvereniging Heemschut en de stichting Berlagehuis, en Roeli Broekhuis van de Stichting Erfgoedpartners. Otto Nienhuis vertelde mij als geboren Bedumer veel over het gebied.

Bij de familie Hekma Wierda in Winsum/Ranum leerde ik over de voorouders in deze initiatiefrijke familie. Om de stem van de jeugd te kunnen opvangen, zocht ik contact met geschiedenisdocent Erik Hoogenkamp van Het Hogeland College. Hij en zijn leerlingen ontvingen mij enthousiast. Ik vroeg de leerlingen op grote kaarten om fijne plekken aan te wijzen, maar ook plekken die ze minder prettig vonden of onveilig vonden. Hun uitspraken zijn rechts terug te lezen.

Tot slot. Uiteraard hebben we gesproken met de historische verenigingen, en hen gevraagd naar hun lievelingsplekken. In de citaten op de volgende pagina kunt u hun woorden lezen. In kleine groepjes zijn we in deze middag in het Berlagehuis uiteengegaan, waarbij aandachtspunten naar voren kwamen die in de gebiedsbiografie zijn verwerkt.

Uitspraken van leerlingen (Atheneum 5) van Het Hogeland College, 10 maart 2025

'Die nieuwe haven in Uithuizen, hoe is dat bedacht? Het water staat stil, het stinkt, overal staan auto's.'

'De Waddenrun is geweldig.'

'Ik mis echt voorzieningen in Zandeweer, een winkel zou zo leuk zijn.'

'We missen lantaarnpalen in de omgeving Leens, Wehe, Kloosterburen en Eenrum, en langs de Eemsweg.'

'Ik hou van het landschap van de kwelderpolders.'

'Winsum is het mooiste dorp van Nederland. Het heeft een goede voetbalclub, een goede Chinees, door het AZC is het wel veel drukker geworden.'

'Het fietspad Middelstum-Rottum-Warffum moet in de winter gestrooid worden.'

'Het landschap van het Lauwersmeergebied vind ik mooi.'

'Ik wil een betere overstaptijd van Warffum naar Leens.'

'De fietsroute van Eenrum naar Den Andel is heel mooi.'

'Oudeschip moet blijven.'

'Rond Zuurdijk, het Reitdiep, dat is zo'n mooi landschap. Zo anders dan de recht kwelderpolders. Je hebt echt het gevoel alsof daar ooit wel wat geweest is.'

Favoriete plekken op Het Hogeland van de historische verenigingen

Alice Luth: het Lauwersmeer, met speciale aandacht voor “de weggetjes.”

Romke Visser: gemaal Electra en het Berlagahuis in Usquert.

Kees Buma: de historische dorpskernen.

Piet van Dijk: Aduarderzijl, specifiek de sluis en het Reitdiep.

Dirk Tinga: Molens, het Reitdiep, en de molen in Pieterburen.

Redmer Alma: Oude dijken, borgterreinen, en het uitgestrekte landschap.

Ben Westerink: de Zuiderstraat in Adorp, een overgangsgebied van zand naar klei.

Jannie Wicherts: het Winsumerdiep.

Koos Eising: Westernieland en de dorpen die tegen de dijken liggen.

Ida Bruijn: De afwisseling tussen de dorpen en het landschap.

Geert Bos: mijn boerderij

Douwe Staal: De boogbrug in Winsum.

Roeli Broekhuis: Het Berlagehuis.





Het wad, Jaap Stevens



1. De orde van de zee

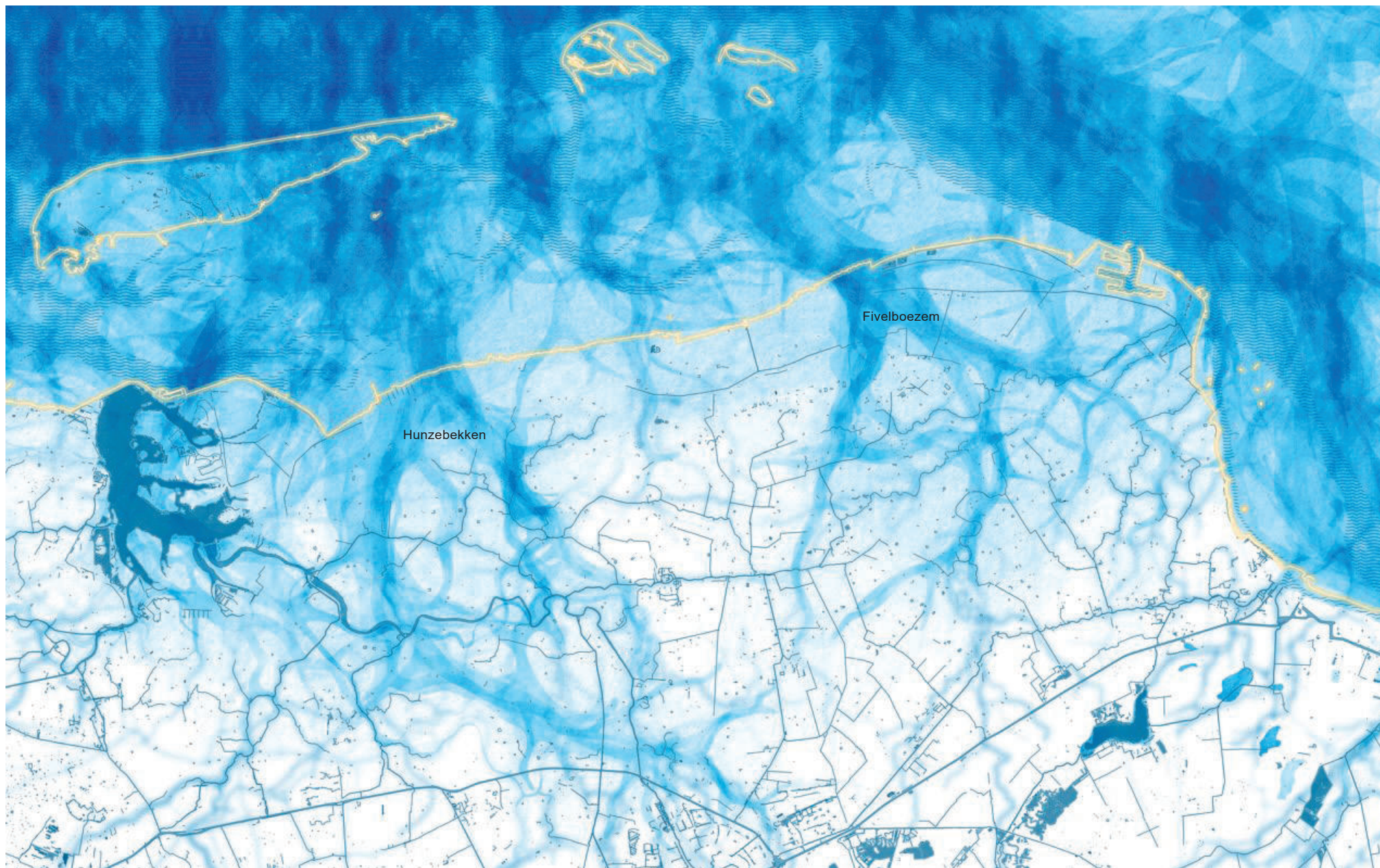




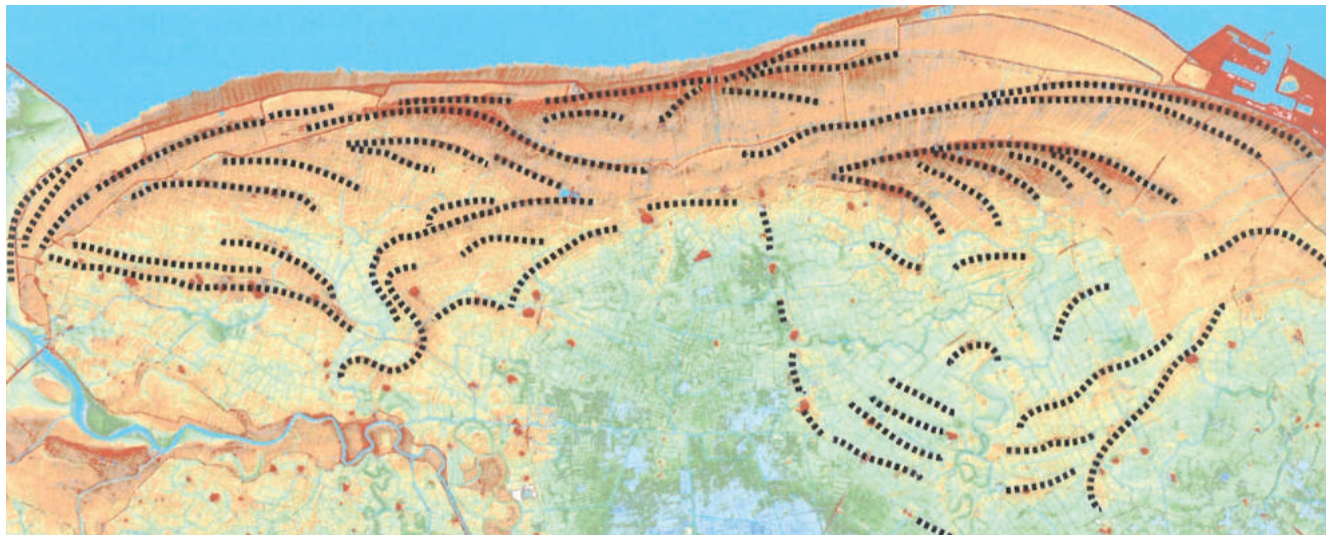
Satellietfoto van Nederlandse kustlijn, Jeff Williams, 2016.
[NASA]

Hoe is dit gebied ontstaan? Op deze satellietopname is de kwetsbaarheid van Het Hogeland goed te zien. Smeltend ijs leidde tot het uitslijten van het Hunzebekken (nu Reitdiep). Zeespiegelstijging leidde tot het ontstaan van de Waddeneilanden en de Fivelboezem. Veel en veel later, in de middeleeuwen, slibde de Fivelboezem dicht. Stormen leidden tot de doorbraken van de Zuiderzee, de Lauwerszee en de Dollard. Er waren immers nog geen dijken. Stelt u zich eens voor: een landschap zonder dijken, en wat er dan gebeurt onder de werking van eb en vloed. Op de kaart van Bureau Felixx komen alle tijdlagen samen. Als een vatenstelsel zien we de oude zeearmen onder de huidige waterstructuur. De grens van het land is in geel aangegeven, en sinds de 19^e eeuw gefixeerd met een zware zeedijk. Op de zwart-wit kaart is diezelfde zeedijk rond 50 na Christus aangegeven. Al het wittige op de kaart is zee – Het Hogeland stak als een soort kaap het Waddengebied in.

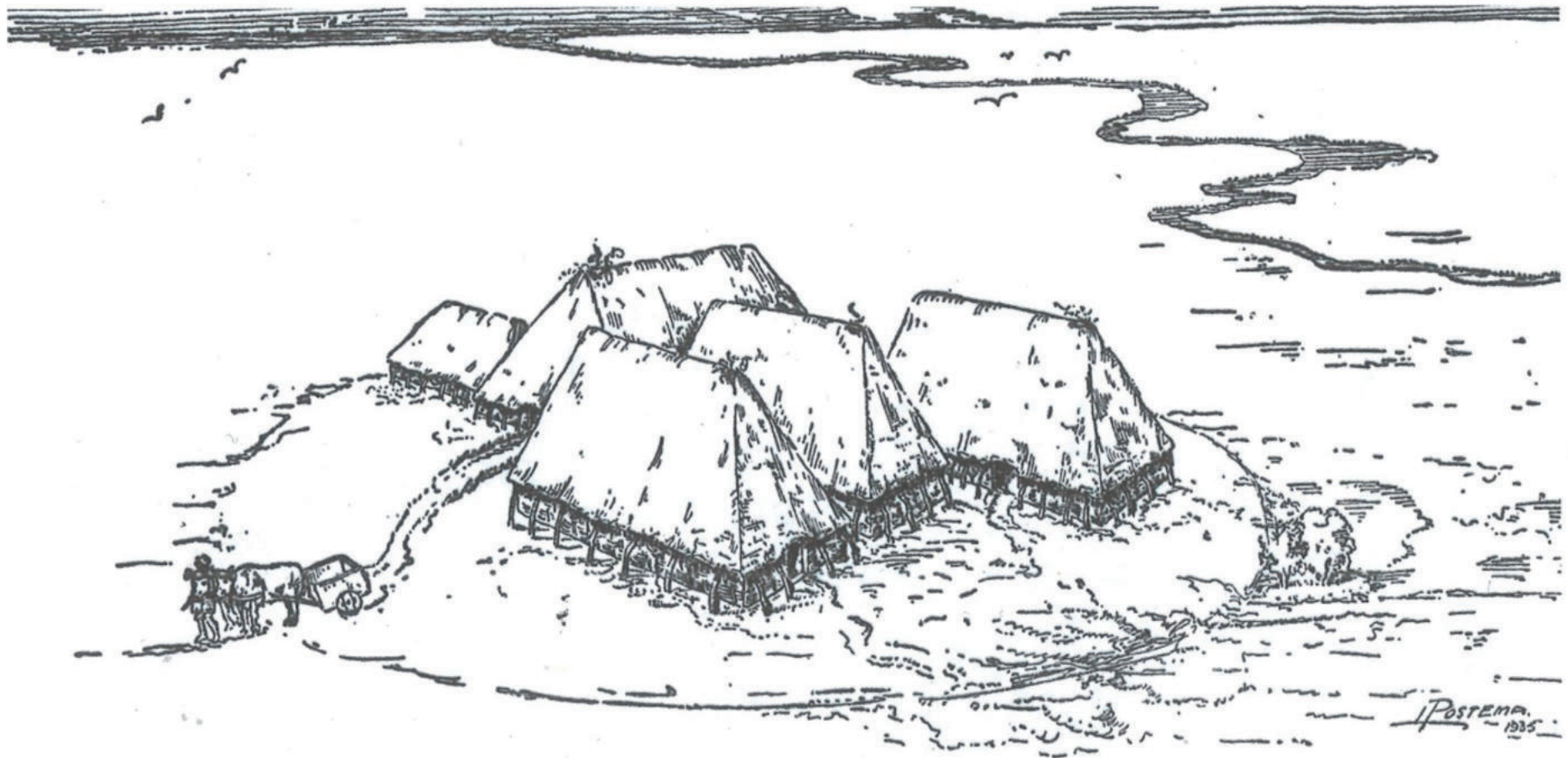




- ↓
↓ ↓



2. De orde van het wierdedorp



De bodem van Het Hogeland is dus in feite een bedijkt waddegebied. De zee had vrij spel. Het water verzamelde zich bij vloed in kwelderbekkens. Bij eb stroomde het weer naar zee. Getijdewerking zorgde ervoor dat zeeklei achterbleef op zogenaamde kwelderwallen.

De meanders en stroomgeulen van de Fivel, die vanaf 1200 na Christus dichtslibde, zijn nog goed in het landschap herkenbaar. Het Hogeland was een waddenlandschap met in- en uitstromend zeewater en zeeklei dat samen een 'slikkerige, grijsblauwe leegte' vormde.¹ Op die hoogtes, die niet meer telkens overstromden, groeide gras. Vanaf 700 voor Christus kwamen kolonisten vanaf de Hondsrug en het Eemsgebied op de graslanden af om er hun vee te laten grazen en ook gewassen te telen. Ze vestigden zich en bouwden, om beter beschermd te zijn tegen de zee, hun boerderijen op zelfgemaakte hoogtes: wierden. Het is bijna niet voor te stellen hoe het leven van die eerste bewoners geweest moet zijn. Altijd was er de invloed van de getijden en de seizoenen, op de wierden aan de randen van de vruchtbare kweldergebieden. De huizen waren woonstalhuizen (koeien en mensen onder één dak) van boomstammetjes. Ze waren winddicht gemaakt met wilgetenen en met riet gedekt. Het vee voedde zich met zilte rus en kweldergras. Op de akkers groeide graan, op de wierden en kwelderwallen duivenbonen en zomergerst. 's Avonds werden werktuigen gemaakt

van been. Men verplaatste zich per boot, in die altijd dreigende waterwereld. In het prachtige overzichtswerk van Ben Westerink is dit proces, alsmede een analyse van de verschillende wierdedorpen, terug te vinden. Overigens typeerde Plinius de Oudere in de eerste eeuw na Christus de bewoners van deze streken als 'ongelukkigen': 'Bij vloed schepelingen, bij eb schipbreukelingen.'

Het verkeer in deze wierdenwereld ging voor wie het zich kon veroorloven te paard, maar uiteraard veelal over het water. Stedenbouwkundige Hans Krol maakte in 1999 een schematische tekening van het systeem van de wierdedorpen, die altijd aan het eind van een wadgeul (een priel) liggen, met een haventje. In Stitswerd is deze logica van priel en haven nog goed te ervaren. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.



3. De orde van de kloosters

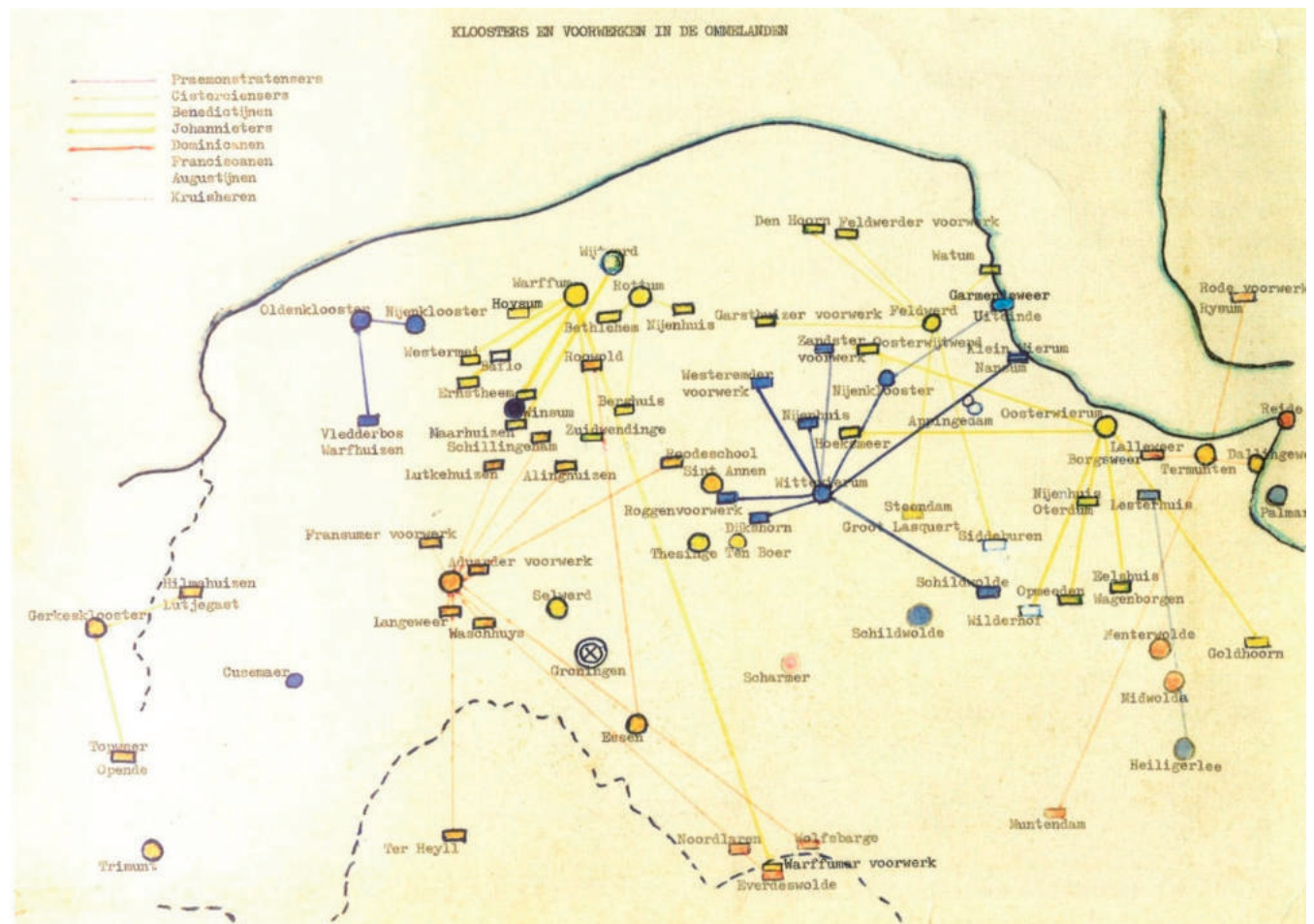


Met het bewind van Karel de Grote in de 9e eeuw werd een strategie gestart om noord-west Europa te kerstenen. Dit gebeurde door de bewoners te bekeren tot de nieuwe godsdienst, het Christendom. Het kerkelijk gezag kwam in 805 te liggen bij de bisschop van Münster.² Karel de Grote beschikte door zijn steun aan de kloosterordes over een grote groep geletterde, multinationale adviseurs en bewindslieden. In zijn hele rijk communiceerden zij in dezelfde taal: het Latijn. Met de katholieke kerk werd een groot, gemeenschappelijk normenstelsel over het Karolingische rijk verspreid. Karel de Grote liet wetgeving en grondbezit vastleggen in formele geschriften.³ Missionarissen maakten deel uit van een centraal georganiseerd systeem, dat de bouw van parochiekerken en kerkelijk grondbezit in gang zette. Rond 1150 stond bovenop de meeste wierden een (houten) parochiekerk. Die werd gefinancierd en gebouwd door de dorpsgemeenschap en de bewoners van de belangrijke boerderijen. Al snel werden de houten kerken vervangen door steen. Per schip werden brokken tufsteen uit de Eiffel van de jaarmarkten van Deventer en Utrecht naar het noorden vervoerd.

Nu was het tijd om de organisatie op te schalen. Op de kaart die kloosteronderzoek huisarts Bruins uit Leens maakte, zien we een enorm aantal kloosters verspreid over de provincie Groningen. De kloosters werden gesticht, beschermd en bestuurd door leden uit de rijkste lokale families. Ze fungeerden als centra van kennis, met grote bibliotheken en een scriptorium waar boeken met de hand werden geschreven. Op de kloosterscholen werd lesgegeven volgens een programma dat in het hele Karolingische rijk hetzelfde was!⁴ De abten waren doorgaans wereldwijze leiders die correspondeerden

met collega's en met de paus in Rome. Vanuit het in 1175 gestichte Oldeklooster, het huidige Kloosterburen, namen monniken het voortouw in de systematische ontginning van het landschap. Dit betekende het aanleggen van dijken, het graven van sloten en het

aanleggen van afwateringsluizen, in Groningen 'zijlen' genoemd. Ook op bestuurlijk vlak namen de monniken verantwoordelijkheid; zo viel Schouwerzijl onder het gezag van de abt van Oldeklooster.



Rond 1300 was het systeem van bodem en water min of meer gefixeerd. Een optimaal agrarisch gebruik van de bodem kon beginnen. Nu het land veiliger was voor overstromingen, verschenen er geleidelijk aan boerderijen in het landschap.

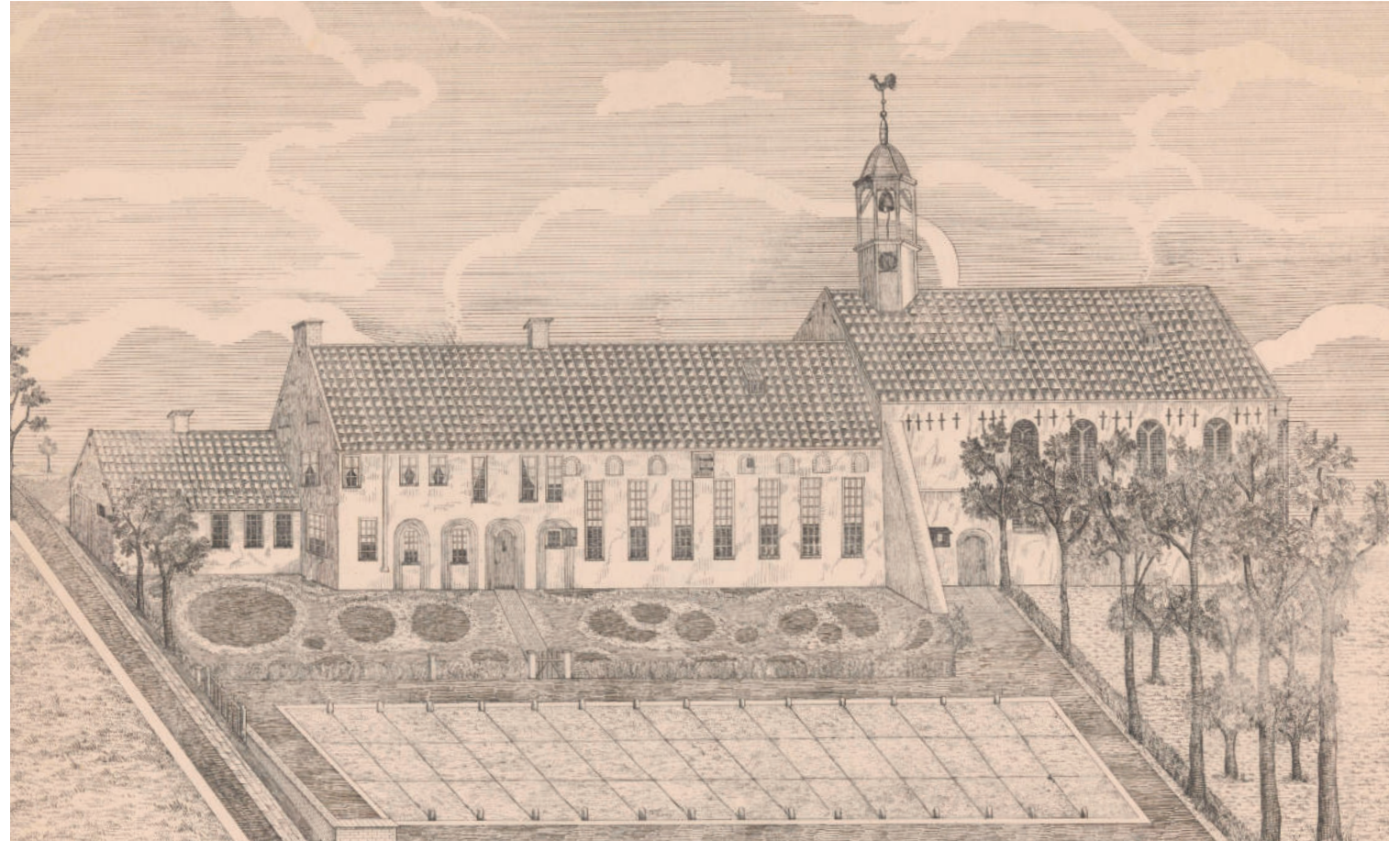
Je zou de huidige provincie Groningen de Randstad van de middeleeuwen kunnen noemen. In een tijd dat er in de natte Hollandse delta nog slechts van heel prille stadsvorming sprake was, bruisde het hier van het intellectuele leven dat door de kloosters werd gevoed. Via het uitgestrekte netwerk van kloosters en voorwerken (kloosterboerderijen) werden grote delen van de provincie gecontroleerd. Een groot areaal aan landbouwgronden was het gevolg. De klei werd ook gebruikt om stenenkloostermoppen en dakpannen in veldovens te bakken. In totaal bezaten de kloosters 25%-35% van alle grond in de provincie Groningen.⁵



↓ Walfriduskist, 1575. [GM]
↓↓ Schilderingen in de kerk van Den Andel



↓ Kerk, Benedictijner klooster en school Rottum, 1854. [RM]





Kerk van Rottum, ca 1900. [RM]



Kerk van Kantens





- ↑ Kerk van Usquert
- ↗ Pastorie van Usquert
- Doopvont Eenrum, 11e eeuw.
- Kerk van Ulrum





FAMILIE VAN GEBOUWEN OP DE WIERDE



De kerken op het hoogste deel van de wierden.

Dorpsschool, pastorie, onderwijzerswoning en café.

Later gestichte kerken.

BOERENERF



Na bedijking boerderijen aan de rand van de wierden.

Landaarbeidershuisjes op het erf.

Boerenerven werden soms fabrieken.

CULTUURLANDSCHAP EN LANDSCHAPSELEMENTEN



Priel. Elke wierde ligt aan zo'n door de zee gevormde stroomgeul.

Haven aan de voet van de wierde.



Openheid op de wierde: kavels tussen de huizen en boerderijen.

Bepante erven aan de randen van de wierden.



Doorzichten tussen de huizen op de wierde.

Kerkhoven en begraafplaatsen, soms op de wierde, soms in het landschap.

De orde van de wierdedorpen

De wierdedorpen van Hogeland worden gekenmerkt door de samenhang van beplante erven, smalle en licht slingerende wegen en de familie van gebouwen.



MODERNE ONTWIKKELING VAN DE WIERDEDORPEN



Renteniershuizen.

Nieuwe dorpsgebouwen aan de rand van de wierde: scholen en raadhuis.



Vroege sociale woningbouw.

Naoorlogse uitbreidingsbuurtjes langs de rand van de wierde.

WEGEN EN PADEN



Kerkepaden.

Klinkerwegen met beplante bermen.

Schelpenpaden.



De stad Groningen: spin in een web van vaarwegen

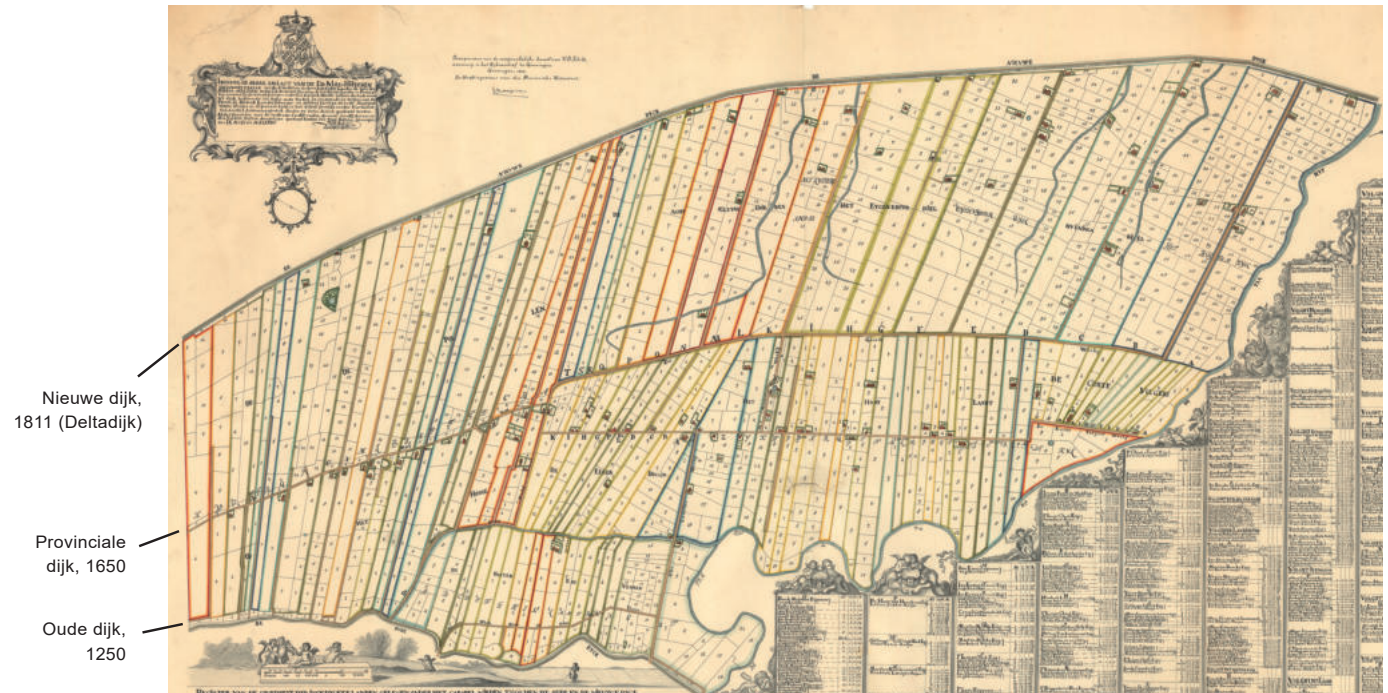
Intussen was het rijk beboste, hoog op de Hondsrug gelegen esdorp Groningen aan het groeien. Het lag strategisch, op de plek waar de Hunze en de Aa samenkamen en op de samenkomst van de bodemsoorten zand, klei en veen. Er was een open verbinding met de zee, elke windstreek kreeg een ander economisch profiel. Door diepen (vaarwegen) te graven voorzag elke flank van de stad in een verschillende aanvoer van producten. In de stad hadden de kloosters elk hun eigen stadshuis, zodat er een dominante aanwezigheid was in stad en ommeland. Die positie had het stadsbestuur van Groningen zwaar bevochten. Ze bracht het ommeland onder de knoet van 'tariffs' en deinsde daarbij niet terug voor het met geweld klein houden van concurrerende steden, zoals het zeer gunstig gelegen Winsum. 'Toen de Ommelanders de stad Groningen in 1338 innamen, hielden ze de huizen heel', aldus Redmer Alma, archivaris en auteur van het boek Winsum 1057-2007. De stad herpakte zich en werd machtiger en machtiger. Ze exploiteerde later grote turfgraverijen als de Pekela's en Stadskanaal, waar arbeiders uit de wijde omgeving op af kwamen – een echte multiculturele samenleving. Gebieden die dientengevolge nog altijd worstelen met hun autonomie en zelfregie, heel anders dan Het Hogeland van de trotse boeren.





The frontier van Groningen: schuivende dijken

Eén van de eerste dijken in de provincie Groningen was een boogvormige dijk van Woltersum via Sint Annen en Bedum naar Noorderhogebrug: de Wolddijk. Kort daarna volgde de Oude Dijk, uit 1250, gevolgd door de provinciale dijk uit 1650 en de Nieuwe Dijk uit 1811. Je zou het de frontier van Het Hogeland kunnen noemen. Telkens werd er land aangewonnen, dat vervolgens weer bedijkt werd. Hier gold in later tijden het beroemde recht van opstrek. Dit hield in dat boeren het land dat ze op eigen risico hadden bedijkt in eigendom mochten nemen. We zullen straks zien dat Napoleon daar korte metten mee wilde maken. De aanleg van dijken leidde tot nieuwe dorpen, zoals in de 17^e eeuw, na de aanleg van de Nieuwe Dijk, het dijkdorp Roodeschool. Steeds meer zee werd land: de kerk annex vuurtoren van Hornhuizen herinnert aan de ligging van dit dorp vlak bij zee.







De dijk van de Oostpolder ten noordwesten van Oude Schip.



(Vuur)toren en dorps huis dijk dorp Hornhuizen



De Reductie van Groningen, 1594

In de zestiende eeuw waren de kloosters met hun landbouwbedrijven topzwaar geworden. Dit wekte de haat van het landvolk en de landadel, vooral omdat in geen enkel ander gewest het grondbezit van de kloosters zulke enorme afmetingen had aangenomen. De kolchoz-achtige organisaties hadden weinig meer te maken met het teruggetrokken kloosterleven.⁶ Door de dominantie en machtsuitoefening van de kloosters werd het maatschappelijk leven bedreigd. De vrije landbouw en de landadelstand dreigden uitgeschakeld te worden. Doorlopend waren er vetes tussen de landadel en de kloosters, waarbij de laatste partij het machtigst bleek. Dit veranderde allemaal in de strijd met de Spanjaarden en de daaropvolgende Reformatie, de periode waarin het katholieke geloof uit Noord-Nederland werd verdreven. Kloostergebouwen werden in de strijd tussen de Staatse en Spaanse troepen als vesting gebruikt, vele werden verwoest. Bij de Reductie van Groningen werd de stad protestants. De kloostergoederen van 17 kloosters werden onmiddellijk tot eigendom van de provincie verklaard, die daarmee 22.655 hectare land in bezit kreeg, een derde van het totale provinciale grondgebied. Een college van acht gedeputeerden (vier uit de Ommelanden en vier uit de stad) liet de goederen door een rentmeester beheren. De opbrengst werd gebruikt voor wees- en gasthuizen, scholen, onderhoud van predikanten en kerken en tevens voor levenslange alimentatie van voor de uitgezette kloosterlingen. Op de juiste besteding van de opbrengsten werd niet zo nauw gelet door het beheercollege.⁷ Andere financiële noden van de provincie werden met dit geld gelenigd, zozeer dat Rogier schreef dat de opbrengsten van de kloostergoederen 'de kurk [waren], waarop de financiën



der provincie dreven.⁸ De staten financierden er de stadsuitbreiding van 1625 van, alsmede de stichting van de universiteit. De Reductie van Groningen betekende het einde van de orde van de kloosters. De protestantse overheid confisqueerde de katholieke bezittingen en dat betekende dat de meeste kloosters werden gesloopt. En dat er een nieuwe orde in het zadel kwam. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.



Mensingeweer.



Plattenburg, trekpad langs het Boterdiep.



Warfhuister Loopdiep, Jaap Stevens



4. De orde van de borgheren en jonkers



←← Vorige pagina links: Borg Scheltekema Nijenstein, door Edzard Jacob Clant gebouwd ca 1700. [GM]
← Vorige pagina rechts: Edzard Jacob Clant op Scheltema Nijenstein tho Zandeweer, 1584-1649. [GM]

De Reductie van Groningen in 1594 luidde een nieuw tijdperk in. Stad en Ommeland kantelden van het katholieke naar het protestantse geloof, met enorme gevolgen voor de bestuurlijke orde. De macht van de kloosters werd gebroken en hun landerijen kwamen in het bezit van de Staten van Groningen. Als nieuwe bestuurders kwamen de borgheren aan de macht. Deze rijkere families van de landjonkers, ook hoofdelingen genoemd, bezaten net als de kloosters flinke arealen land, met daarin vaak een dorp en enkele gehuchten. De familiehuizen van deze hoofdelingen heetten edele heerden. Na de Reductie verwierven de jonkers veel van de voormalige kloostergronden. De edele heerden groeiden soms uit tot borgen, waar er vandaag de dag in heel Groningen nog zestien van resteren. Deze landjonkers vormden het provinciale bestuur en hadden veel privileges; op hun grondgebied gold een eigen juridisch reglement. Zij benoemden ook, conform het collatierrecht, de predikant. De verpachte landerijen leverden opbrengsten van hun pachtboeren. Hun macht strekte zich tevens uit tot het waterbeheer, dat zij als bestuurder van de zijlvesten (Groningse voorlopers van de latere waterschappen) overnamen van de abten.⁹ Een schouw van de waterwegen behoorde dus tot hun taak.

Een greep uit de collectie borgherenportretten van het Groninger Museum, gecombineerd met een afbeelding van hun borg: Edzard Jacob Clant (1584-1649) op borg Scheltema Nijenstein in Zandeweer, gebouwd van 1633-1640. De oude borg uit 1482 liet hij afbreken. Als je goed kijkt, zie je hem met zijn vrouw wandelen, links op het schilderij. Of neem Allard Tjarda van Starckenborgh, heer van Verhildersum en Leens, getrouwd met Gratia Susanna Clant van Nijenstein. Het portret is van 1654, hun kinderen zijn duidelijk verwant aan hun vader. Inderdaad, door slimme huwelijkspolitiek was het geslacht Tjarda van Starckenborgh in het bezit van verschillende dorpsgebieden gekomen. Het behoorde aan het einde van de zeventiende eeuw tot de voornaamste Ommelander jonkergeslachten.

De Menkemaborg in Uithuizen is een van borgen die nog bestaat, in oorsprong stammend uit de 14 eeuw. Vol energie en met hulp van vele vrijwilligers wordt de borg geprogrammeerd met allerlei activiteiten. In 1902 schonken de erfgenamen van de laatste bewoner Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis de borg aan het Groninger Museum, dat haar in 1927 openstelde voor bezoekers.

↓ Kinderen van Allard Tjarda van Starckenborgh, 1654. [GM]
↘ Allard Tjarda van Starckenborgh, 1652. [GM]

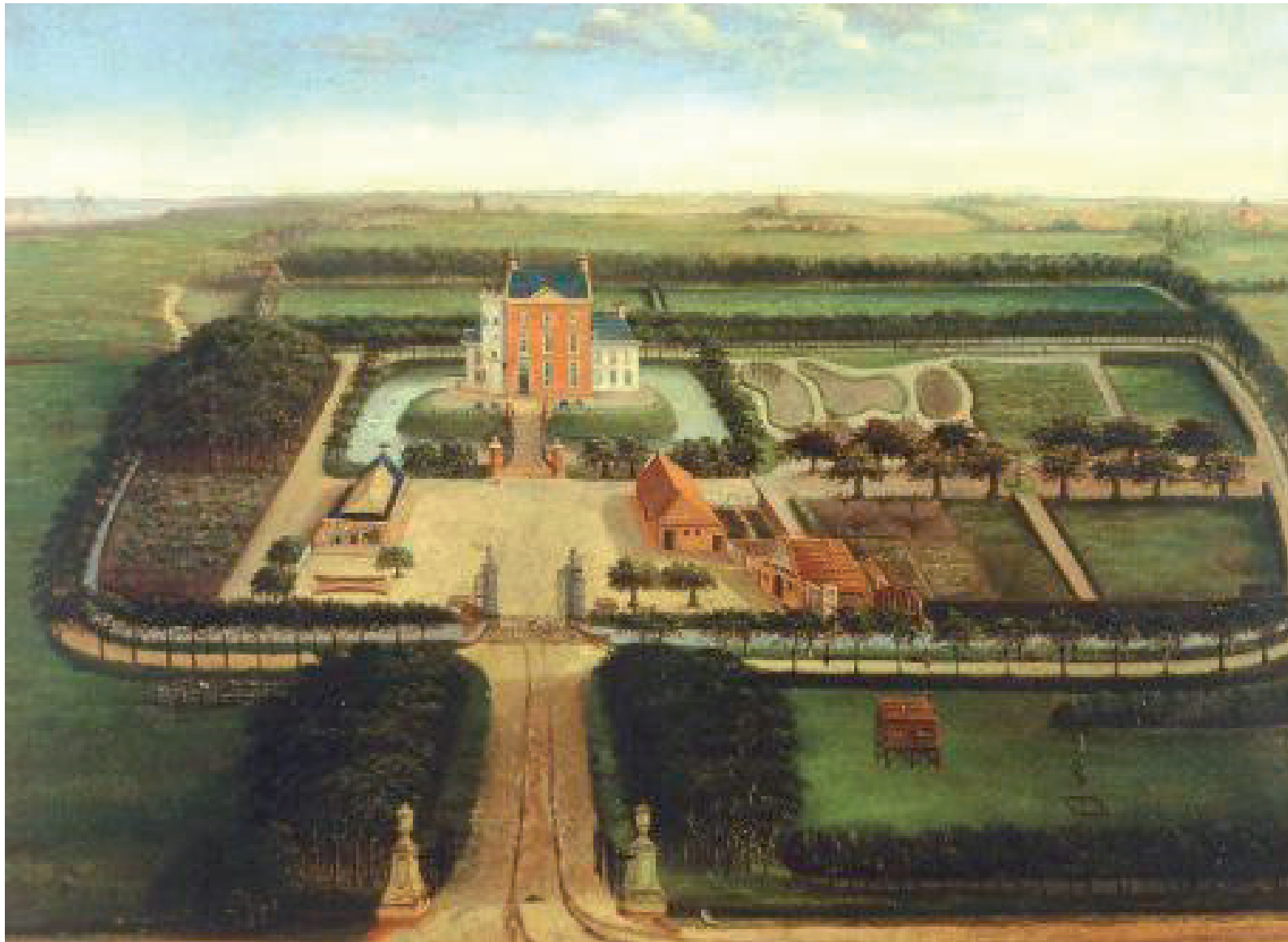


- ↓ 't Huis te Bellingeweer. [GA]
- ↓↓ Borg Verhildersum Leens, 1724. [GA]
- Borg Dijksterhuis Pieterburen, ca 1900. [RM]

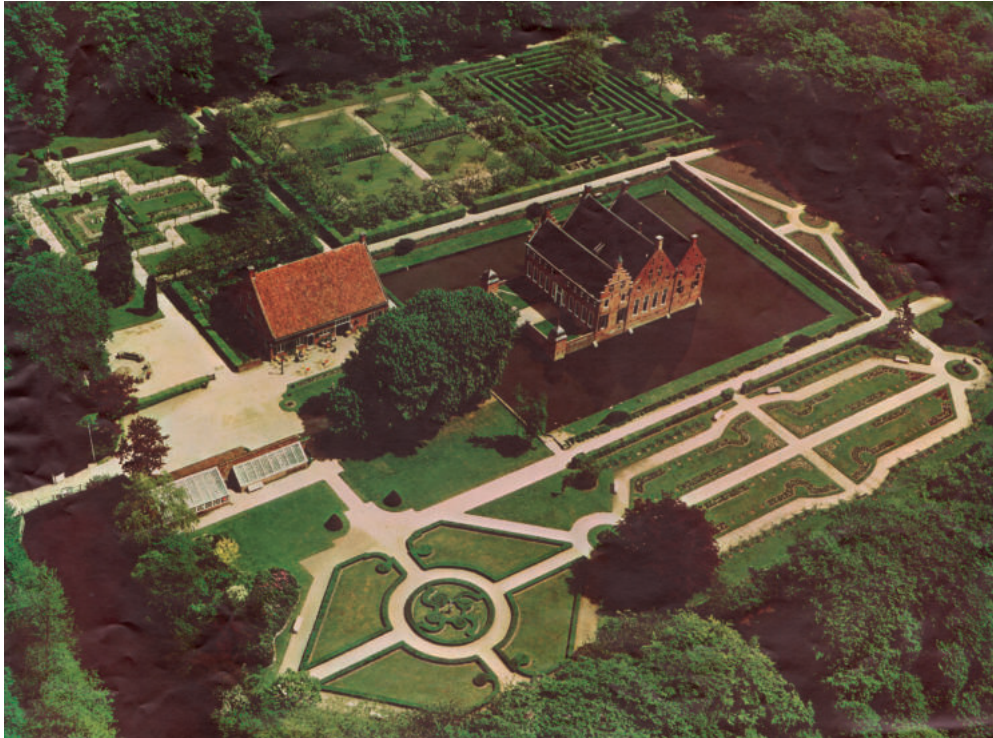




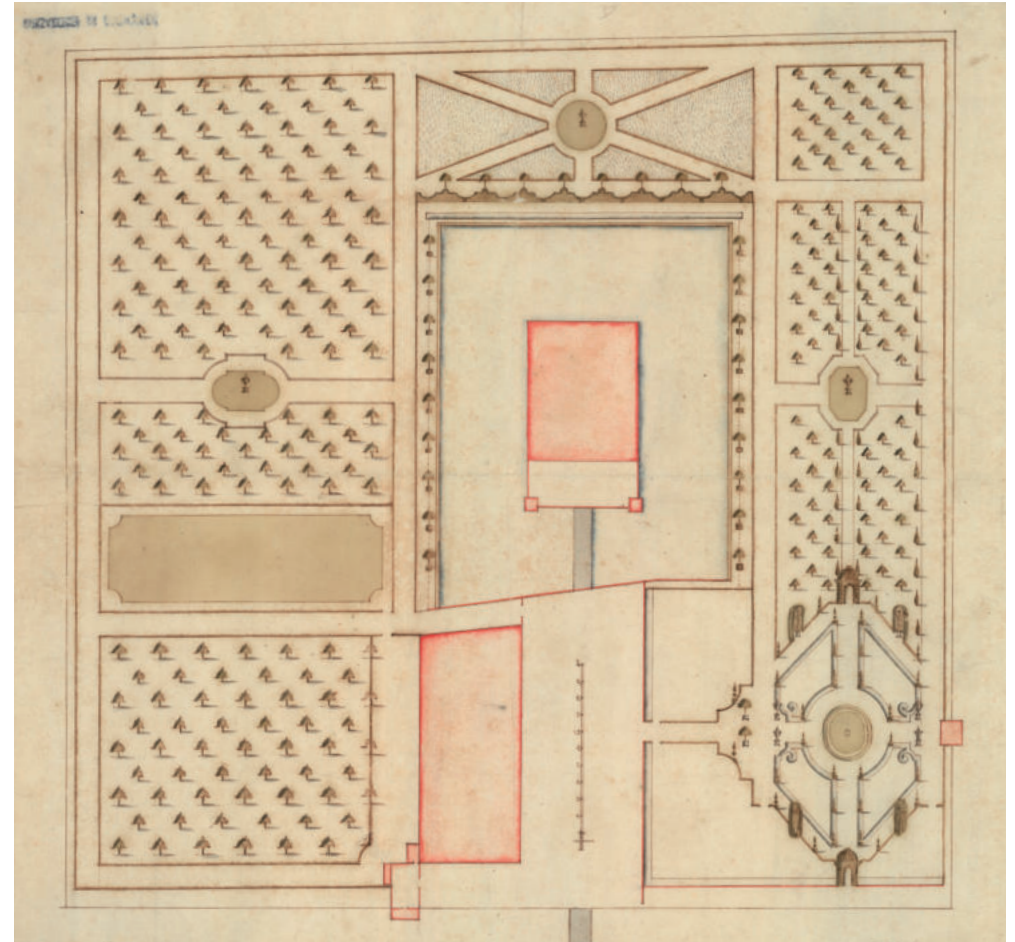
De borg Dijksterhuis in Pieterburen, J. Stormer 1860. [RKD]



↓ Menkemaborg Uithuizen [GA]



↓ Bosaanleg rondom Menkemaborg, 1700-1750. [GA]





Scheepvaartroutes en trekvaarten

Vanaf hun statige borgen, verspreid over het Ommeland, moesten de borgheren voor bestuurlijke zaken regelmatig naar Groningen afreizen. Daar waren de handelaren, de markten en de Statenvergaderingen waar de borgheren aan deelnamen. Schippers met handel uit Drenthe (turf) of andere Groningse ommelanden gebruikten het nog niet gekanaliseerde Reitdiep, een zeearm met getijdewerking, om naar zee te komen. Op een oude kaart uit de 'Spiegel der zeevaart' uit 1588 kunnen we de vaarroute reconstrueren. Een schipper die vanuit Groningen vertrok, kwam langs het klooster Selwerd, langs de borg Harssens en langs Bellingeweer, langs Maarhuizen en Groot Maarslag, langs Zuurdijk en Niekerk.

Vanaf 1650 namen de borgheren het initiatief tot een systeem van vaarwegen *tussen* de borgen en dorpen, gebruikmakend van bestaande waterlopen: het trekvaartenstelsel. Vanuit particulier initiatief ontstond een subliem vaarnetwerk met een vaste dienstregeling, bevaren door trekschuiten met een snelheid van 8 kilometer per uur. Het vertakte zich zelfs naar andere provincies, tot over de Zuiderzee naar Holland en Den Haag, waar de Republiek vergaderde. Het nieuwe stelsel van trekvaarten zorgde ervoor dat boeren en hun pachtheren de landbouwproducten via Reitdiep, Winsumerdiep en Boterdiep (1653-1670) naar de markten in de stad Groningen konden vervoeren. Een trekvaart bestond uit twee componenten: de vaart zelf, waarover een trekschuit door een paard werd voortgetrokken, en parallel daaraan een verhoogde trekweg waarover het trekpaard liep.¹⁰



De ondernemende borgheer Johan Lewe van Ewsum (1622-1671), heer van Middelstum, nam in 1659 het initiatief om de trekvaart tussen Groningen en Onderdendam uit te breiden naar Warfhuizen. Hierdoor werden de borgen Gaijckinga en Lulema te Warfhuizen met de stad verbonden. Van Ewsum kon nu tolgeld heffen over het goederen- en personenvervoer.¹¹ In 1663 werd dit netwerk van trekvaarten verder uitgebreid. Een trekvaart vanaf Warfhuizen naar Ulrum werd gegraven, waarmee ook de borg Asinga van de familie Van Starkenborgh in dit systeem werd opgenomen.¹² De trekvaart met bijbehorende trekweg was in 1663 gereed. Het huidige Warfhuister Loopdiep werd een schakelstuk in dit tracé. Opvallend is het kronkelige verloop van de trekvaart, niet ideaal om de schepen op snelheid te houden. Om de bocht goed te kunnen nemen stond in de ruime bocht om de wierde Garstmaheem ter ondersteuning van de treklijn een rolpaal.¹³

Onderdendam was een belangrijk knooppunt van trekvaarten en een overslagpunt voor lading. De schepen vanuit de stad konden van daaruit richting Winsum, Ulrum, Warffum en Uithuizen. In de economie van de trekvaart was Onderdendam een welvarend dorp, het middelpunt van het noorden. Het Mensingeweersterloopdiep zorgde voor een snelle verbinding naar de Marne. In dorpen als Onderdendam, Mensingeweer, Westerwijtwerd en Doodstil concentreerde de bebouwing zich voortaan langs de oevers van deze vaarwegen. Langs het Warfhuisterloopdiep is de trekweg geasfalteerd. Langs het Boterdiep is de trekweg, Plattenburg geheten, als cultuurhistorisch waardevolle route behouden. In de ruilverkaveling. Het is goed voor te stellen hoe daar een paard een trekschuit voorttrok, en hoe bij bochten het touw langs de rolpaal schuurde.





Onderdendam.





Eigendommenkaart van bedijkte landen onder Uithuizen, 1685. [GA]

Bedijkte landen en kerstvloed

Aan de kust, achter de zeedijk, slibde zeekei aan. Bij eb viel dit aangeslibde land droog. Deze kwelders werden door boeren bedijkt, zodat zogenaamde aanwaspolers ontstonden. De kustlijn van Het Hogeland schoof dus gaandeweg verder op, naar het noorden.

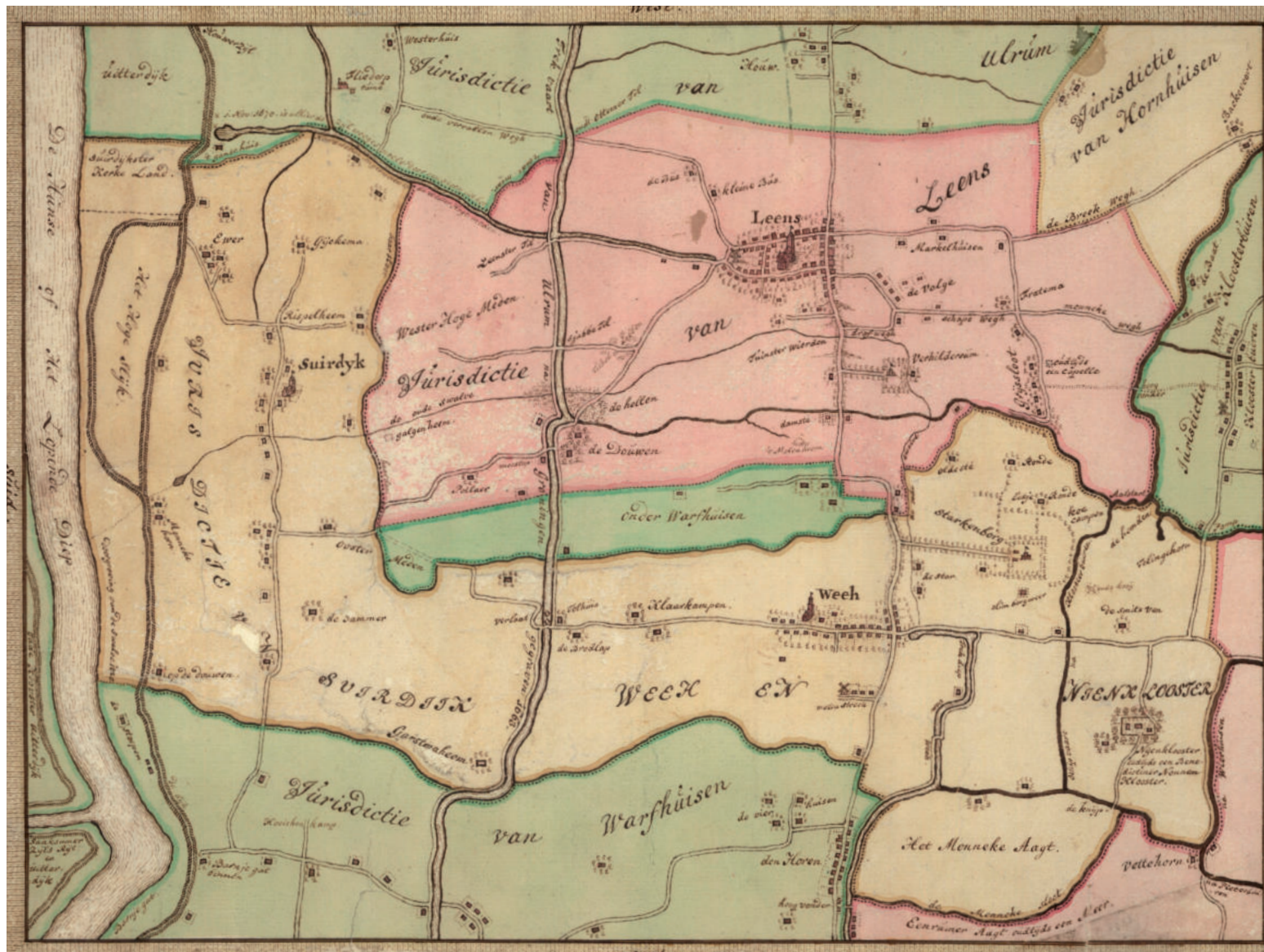
De Groninger Archieven bewaren een excel-schema van lang geleden: de eigendommenkaart van de bedijkte landen onder Uithuizen uit 1685. Het is een fascinerende kaart waarop de eigenaren van de aangewonnen landen staan vermeld. Bijna fysiek is te voelen met hoeveel trots de kaart is gemaakt. Te zien zijn de smalle stroken kwelderkei die gewonnen werden op de zee, en die nu voor altijd bij de boerenbedrijven hoorden. Voor eigen rekening en risico wonnen boeren eeuwenlang kwelders op de zee door er een dijk omheen te leggen. Het meest vruchtbare land dat je je kunt voorstellen kwam hen volgens het oude recht van opstrek toe. Dat ging zelden vlekkeloos - gloednieuwe dijken braken door, mensen en vee verdronken - maar de huidige hectareprijs is 150.000 euro.



Altijd was er, ook na de bedijkingen, de dreiging van het water op Het Hogeland. De Kerstvloed van 1717 was de Watersnoodramp van de achttiende eeuw. Die dag vielen er meer dan tweeduizend doden. De Zweed Thomas van Seeratt was de 'commijs provinciaal', zeg maar de hoofd-ingenieur van de provinciale waterstaat. Hij had op de dag voor de vloed gemerkt hoe het water van de Eems bij Reide buitengewoon laag terugvloeide. Van Seeratt ging terug naar de stad om hulp te organiseren, maar bij Winneweer was de tegenwind op de trekschuit al zo sterk dat een tweede paard aangespannen moest worden. De volgende dag braken de dijken en rolden golven zeewater van meer dan een meter hoog op de stadswallen aan. Bij deze Kerstvloed kwam zelfs de stad Groningen onder water te staan – vanaf de stadswallen was één grote watervlakte te zien, waar hier en daar huizen en kerken bovenuit staken. Van Seeratt had al bij zijn aanstelling gewaarschuwd voor de slechte staat van de dijken, maar geen gehoor gevonden bij het bestuur. We weten dit allemaal, omdat Van Seeratt een 'journaal' bijhield dat bewaard is gebleven.

Verschrikkelijke verhalen werden opgetekend. Een oude vrouw uit Hornhuizen dreef uit haar bed de vloed in en verdrinkte. Haar lichaam werd later teruggevonden in Harkstede... In Kloosterburen spoelde een grote tjalk over de dijk en kwam op het huis van een schoenmaker terecht, die besloot met zijn gezin in het schip te schuilen. Deze en vele andere reddingsverhalen werden in 1718 uitgegeven in boekvorm door J. Spandaw, boekverkoper in de Zwanestraat in Groningen.¹⁴ Na de ramp kreeg Van Seeratt alsnog toestemming voor de dijkversterking. De Nederlandse waterstaat is altijd disaster-driven geweest.





De versterking werd centraal georganiseerd. De Staten besloten dat alle kerspelen (gebieden georganiseerd rond een dorpskerk), dijkplichtig of niet, een bepaald aantal mensen beschikbaar moesten stellen. Alle personen tussen 18 en 60 jaar werden geregistreerd. De besluiten werden in de kerken afgekondigd. De rijkere mensen kochten zich vrij. In Kloosterburen, waar de schade het grootst was, werden bovendien 500 militairen te werk gesteld. Van Seeratt was buitengewoon ontevreden over de vorderingen. De dijkwerkers speelden spelletjes of sliepen. De militairen maakten hun materiaal kapot en schoten nauwelijks op.¹⁵ Na verschillende mislukte stimulansen kwam Van Seeratt met het plan om de dijk door de aanliggende boerderijen aan de arbeiders zelf uit te besteden. Zij zouden, als ze zes dagen werkten, 50 stuivers aan kostgeld per week ontvangen. En zo werden bijvoorbeeld Reintje Jacobs van Warkemaheerd in Vierhuizen en Klaas Borgman op Bocum in Kloosterburen zelf opdrachtgevers van een dijkwerkersploeg. De nieuwe dijk werd, vanwege de vele kolken die waren ontstaan, naar binnen gelegd. Daardoor kwam boerderij Bocum weer buitendijks in de kwelder te liggen. De boerderij werd ook verplaatst zodat de dijk weer bescherming bood.¹⁶ Korte werklijnen, en arbeiders die zelf verantwoordelijkheid nemen voor het

aangenomen werk; dat bleek de gouden greep voor het dijkherstel.

Tanende macht van de borgheren

Het regime van de borgheren werd in de loop van de 18e eeuw steeds instabieler. De onvrede onder de bevolking groeide al vanaf de tweede helft van de 17e eeuw. Die onvrede ging over de hoge belastingpacht op grond. Het ging ook over het feit dat de Ommelander adel zich steeds meer tegenover de gewone 'eigenerfden', de boeren met eigen grond, plaatste. De adel domineerde de rechtbanken en redeneerde de vonnissen naar zichzelf toe. Dieptepunt was de veroordeling en terechtstelling van 22 mannen in 1731 door Rudolf de Mepsche, heer van Faan bij Zuidhorn en rechter, zogenaamd vanwege het hebben van homoseksuele relaties. In werkelijkheid was de rechtszaak onderdeel van een politieke strijd om de macht tussen twee concurrerende heren in dit gebied (het Westerkwartier): de familie De Mepsche en de familie Clant. De Ommelander adel streed onderling om de macht, legde haar macht op aan anderen en werd als gevolg daarvan door boeren en Ommelander bewoners steeds minder als gezaghebbend gezien. In 1747/1748 pikte de bevolking het niet langer. Het verzet groeide

uit tot het Pachtersoproer, in Groningen het Groninger Oproer genoemd. In grote delen van het gewest waren er opstanden uit frustratie over de willekeur en de bevoordeling van de vooraanstaande families. Als uitweg uit de situatie kreeg het centrale gezag, stadhouder Willem IV, die in 1747 de eerste stadhouder van alle gewesten der Nederlanden was geworden, meer invloed op benoemingen in de Ommelanden. In 1749 legde het provinciaal bestuur de regeringsvorm schriftelijk vast in het Reglement Reformatoir, de 'grondwet' van het gewest.

Op bijgaande kaart van de jurisdicties rond Leens, uit 1771, is te zien hoe er inderdaad sprake was van verschillende rechtsgebieden op Het Hogeland. Belangrijke families konden dorpen geheel beheersen. Maar die machtstuitoefening en privileges hielden allemaal op in 1795, bij de Bataafse Revolutie. De staat ging over op een systeem waarin alle burgers gelijke rechten hadden. Borgheer Ferdinand Folef von Inn - und Kniphuizen van borg Asinga in Ulrum kon niet wennen aan de nieuwe orde, en beroofde zich van het leven.

Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.

5. De orde van de (dikke) boeren



Na het uitroepen van de Bataafse Republiek in 1795, raakten de borgheren hun rechten kwijt. Het kostte hen steeds meer moeite om de borgen en landerijen te onderhouden. Een voorhoede van autonome, ontwikkelde boeren die optimaal profiteerde van het zogenaamde beklemrecht diende zich aan. Het beklemrecht is een zeer sterk gebruiksrecht op grond, zo sterk dat de pachter over de grond kon beschikken alsof het zijn eigendom was. Het recht ontstond in de 17e eeuw en nam in de volgende eeuw verder toe. Op de 'beklemde gronden' ging een erfpacht gelden met een vaststaande, niet op te zeggen huur. Door de inflatie werden de pachthuren steeds goedkoper. De borgheren wilden als verpachters het beklemrecht graag openbreken. Zo konden de huren met de inflatie mee stijgen. Dit bleek juridisch niet mogelijk en evenmin was de pachtheer in staat om de pachter van het land te zetten. Bovendien kon de pachter zijn pachtrecht doorgeven aan zijn familie tegen betaling van één of meer pachtjaren. Daardoor bleven vaak dezelfde families het land pachten.

De lage kostenlast, gecombineerd met een honger naar kennis en een grote werklust, leidde tot een Groninger boerenstand die in de achttiende en begin negentiende eeuw een bijzonder imago kreeg. 'In tegenstelling tot de Hollandse boeren onderscheiden de Ommelander boeren zich door gezond verstand, opklaring en algemeene natuurlijke verlichting.' De woorden zijn uit 1814, van Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825), predikant, natuurkundige en landbouwinnovator, gestorven in Warfhuizen. Hij hielp het imago van de 'ontwikkelde boer' bouwen. In deze periode werden vele boeren heel rijk. Het Groninger Museum bewaart een



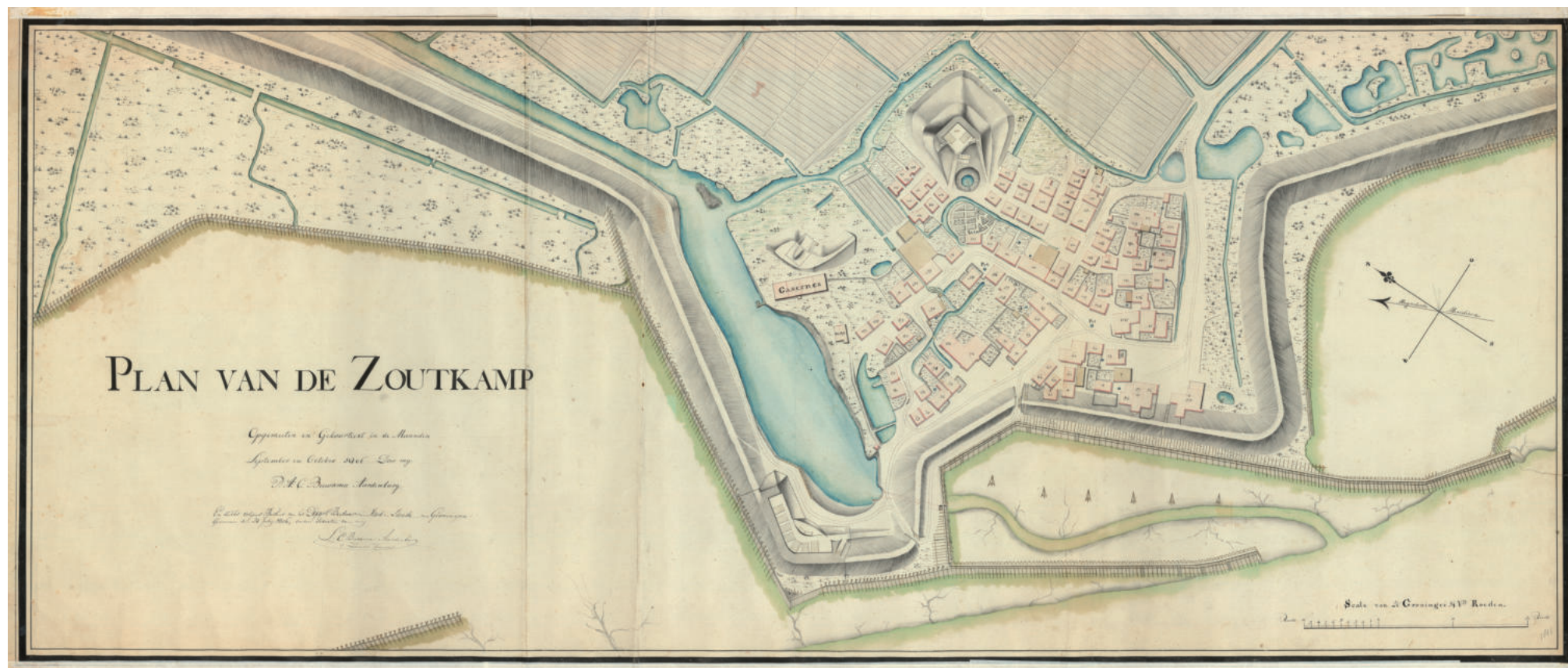
gebruiksvoorwerp van Het Hogeland dat deze rijkdom laat zien. Het is een zilveren bestekhouder met leren riem uit de 18e eeuw. De dikke boer gespte de riem om als hij zijn land inspecteerde, zodat hij tussendoor een stuk brood of worst af kon snijden. Hier loopt niet zomaar iemand. Hier loopt iemand met aanzien en rijkdom.

Bij de 'verlichte' boeren werd de politieke stroming van het opkomende liberalisme populair. Het leidende idee was dat het bestaan een concurrentiestrijd is. De oude verhouding tussen boer en arbeider, door socioloog Hofstee als 'gezag en verantwoordelijkheid enerzijds en vertrouwen en afhankelijkheid anderzijds' getypeerd, veranderde.¹⁷ Arbeiders verproletariseerden en leden

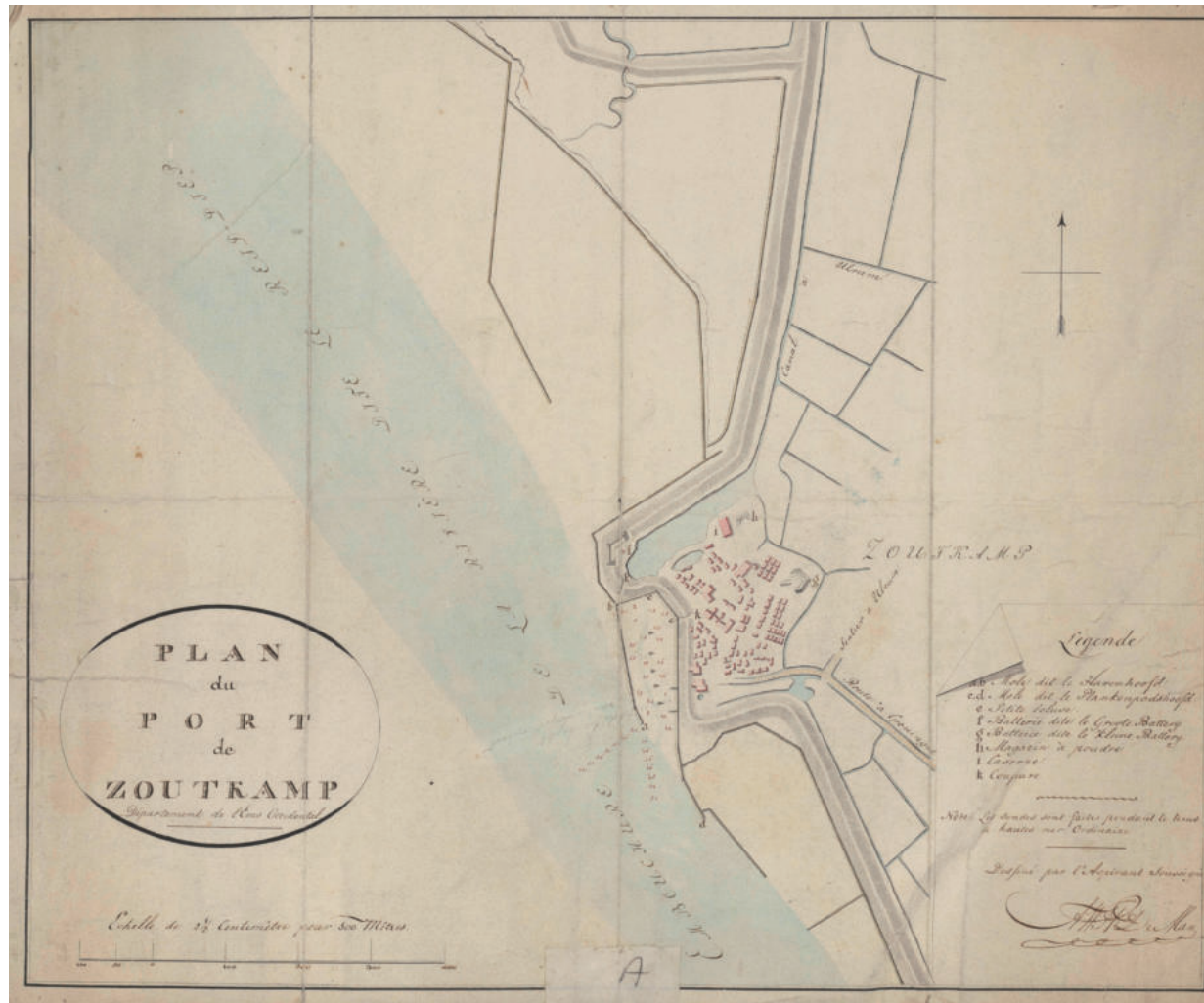
soms bittere armoede. Naast de liberale denkbeelden waren er andere aanleidingen voor een groeiende afstand tussen boer en arbeider: de veepest en als gevolg daarvan, de overschakeling van veel bedrijven op akkerbouw. Bovendien vroeg het groeiende aantal aanwasolders om meer personeel. Het gevolg was dat de oorspronkelijke patriarchale verhouding tussen boer en arbeider vanaf 1800 veranderde. Toch waren er ook boeren die wel om hun arbeiders dachten. De eigenaren van Oud en Nieuw Bokum, Groot Halsum, Ikemaheerd, Heemsterheerd, Gokemaheerd en Feddemaheerd bouwden rond 1810 het gehucht Kleine Huisjes, waar hun arbeiders kwamen te wonen. Een heel vroege vorm van arbeiderswoningbouw.

- ↓ Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825)
↘ Kleine Huisjes aan de Feddemaweg. [GA]





6. De orde van alles van bovenaf: Napoleon en Koning Willem I



Aan het begin van de negentiende eeuw kende Nederland nog een korte, maar zeer invloedrijke Franse bezetting. Napoleon nam ons land in en voerde vele hervormingen door zoals het kadaster dat landmeters aan de gang zette, het achternamenstelsel, het Burgerlijk Wetboek. Napoleon wilde van een aantal oude, van onderop door burgers geregelde bestuursvormen af. Hij wilde de gildes afschaffen, de markebesturen eveneens. Ook het bekleemrecht moest weg. In 1810 kwam het recht van opstrek in gevaar. Napoleon had er niets mee. Hij wilde af van middeleeuwse instellingen. Dat aangewonnen land, dat kwam de staat toe, al kwam het onder Frans bewind nog niet zo ver.

Na Napoleons vertrek kwam in 1813 het Koninkrijk der Nederlanden tot stand. De ambitieuze (eerste) koning Willem I (1772-1843) zette Napoleons beleid van een centraal geleide staat voort. Als je naar de ideeën over de inrichting van de staat kijkt, dan is hier sprake van een enorme verandering. Niet langer werden verschillen in bestuursvormen, grondeigendom, nijverheid en infrastructuur tussen de provincies geaccepteerd. Het land moet geregeerd worden als één land, vanuit één systeem van bovenaf, waarin één type mens woont die werkt in het stramien van één economische politiek: die van ontginnen, vrijhandel en kanalenaanleg. Er is maar één type grondbezit, namelijk particulier grondbezit. Afspraken worden voortaan op papier vastgelegd, maar oude gewoontes blijven lang bestaan, zoals deze uitspraak uit Bedum uit 1828 laat zien. 'De goede trouw, over het verlies van welke zoo veel veelvuldig elders geklaagd wordt bestaat hier nog zeer algemeen: – elkander honderden ja zelfs duizenden guldens te

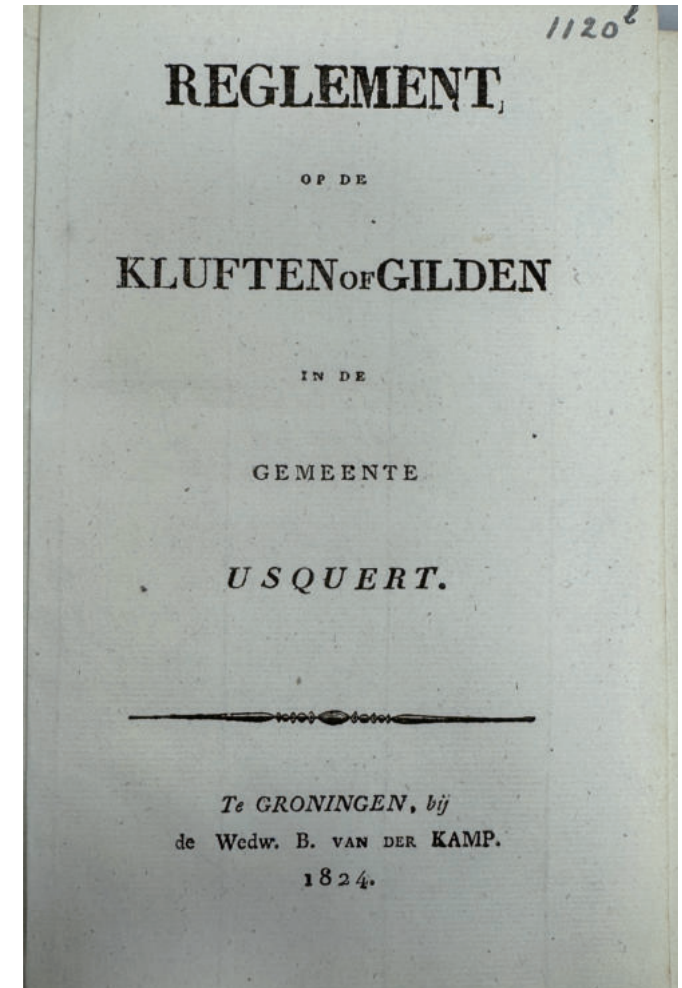
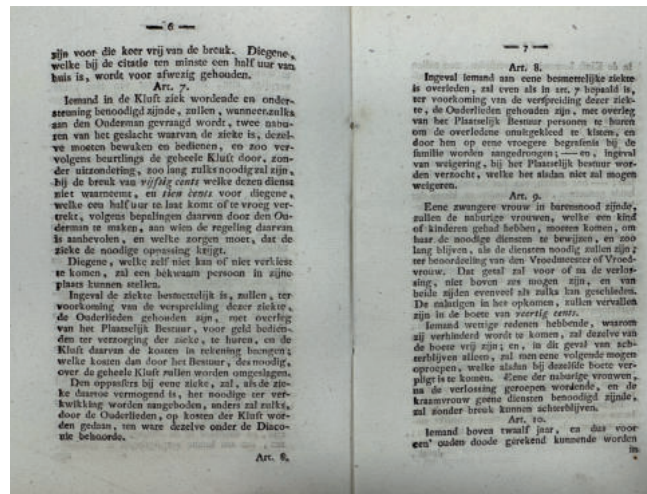


leenen zonder hiervan iets te schrijven dan na verloop van jaar en dag, zijn voorvallen welke hier nog jaarlijks plaats hebbben.'¹⁸

Aangestoken door de top down traditie van Napoleon waren er in 1809 gemeentes gevormd. Al snel trokken die allerlei taken naar zich toe die de mensen vanuit hun eigen overzichtelijke gemeenschappen zelf hadden vervuld. Die onderlinge afhankelijkheid werd ingeruild voor een afhankelijkheid van de overheid, een sociaal contract. Burgers kregen een systeem van sociale ondersteuning – in inkomen, huisvesting, ziektekosten, onderwijs – gekoppeld aan toezicht. Verheffing en repressie gingen hand in hand. Voor de landarbeiders, die niet zelden werden uitgebuit door de hereboeren, betekende dit een absolute verbetering van hun leven. Maar de directe verantwoordelijkheid van het individu voor de gemeenschap werd minder en minder. We zien echter dat er een overgangperiode is geweest, waarin gemeenschapsregels en overheidsregels naast elkaar werden vastgelegd. In de Groninger Archieven vonden we het 'Reglement op de cluftten of gilden in de gemeente Usquert' uit 1824, waarin allerlei bestaande sociale regels waren vastgelegd, om 'wanordes' te voorkomen. Het Reglement gaat over het onderling verlenen van hulp en ondersteuning in ziekte, nood en bij dood, op straffe van een geldelijke boete. De pijler onder die regels was wederkerigheid. Dit was niet uit romantiek, maar vanuit een ontbrekende structuur van de overheid en de kleine schaal van een cluft. Tot ver in de 19e eeuw bleef dit gebruik bestaan. Boeren moesten hun arbeiders doorbetalen tijdens de cluftplichten. Nu de verzorgingsstaat een windvlaag van 80 jaar blijkt te zijn

geweest, is het misschien tijd om de reglementen weer af te stoffen.

De periode vanaf 1825 is ook de periode waarin de akkerbouw sterk groeide, ten koste van de melkveehouderij. 'Voor 1825 was de provincie Groningen een belangrijke zuivelprovincie. Door een complex van oorzaken, onder meer de veepestepidemieën en de grotere welstand en het sociaal aanzien der akkerbouwers in de nieuwe zeekleipolders, werd de provincie grotendeels in de richting van de akkerbouw gedreven', schreef de Wageningse sociograaf Bakker in 1956.¹⁹





De afschaffing van het recht van opstrek werd doorgezet. Van 1801 tot 1892 werd 6.500 ha zee ingepolderd. Tussendoor was er een pauze, want in 1842 liet de Rijksdienst der Domeinen haar rechten gelden op de aanwassen langs de kust. Lange procedures en rechtszaken volgden, waarna de overheid zich in 1870 terugtrok. Toen kon er weer ingepolderd worden, met de enorme Westpolder van 1875 als hoogtepunt. Een storm vernielde de kersverse dijk, met grote gevolgen voor

de inwoners en het vee achter die dijk. Ineke Noordhoff schreef een prachtig boek, *Zee van land*, over vier generaties Sijpkens van de Westpolder.²⁰

Met het begrip Kwelderkwestie wordt de langstlopende rechtszaak van ons land getypeerd. Want de strijd tussen overheid en boeren over het recht van opstrek werd eind negentiende eeuw hervat. Aanvankelijk gaven de rechters de grondeigenaren gelijk. Totdat

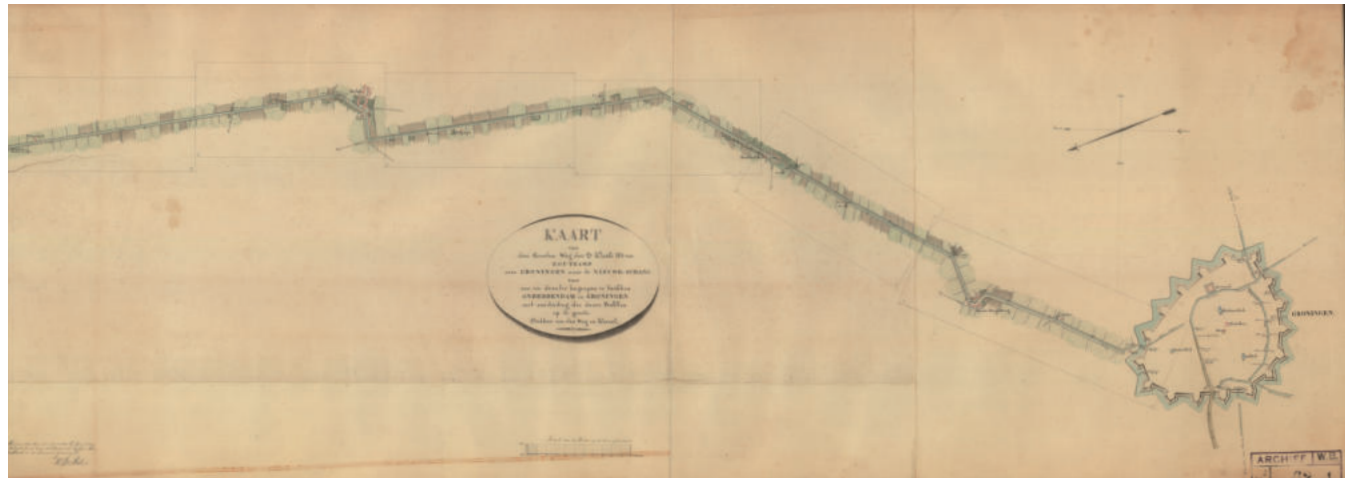


de Nederlandse regering rond 1920 met een groot aantal oevereigenaren het Delimitatiecontract sloot. Een strook van 300 meter kwam, als afronding van het oude recht, nog aan de boeren toe. Uiteindelijk duurde het tot 1950 voor deze vijandige overname geheel tot tevredenheid van het Rijk werd afgesloten. En zoals ook met de vroegere bij boeren in bezit zijnde heidevelden gebeurde, werd de Waddenkust van Groningen een beschermd natuurgebied met zelfs werelderfgoedstatus.

- ↓ Groote weg 2e klasse van Zoutkamp over Groningen naar Nieuweschans: tracé Onderdendam-Groningen, 1828. [GA]
- ↓↓ Eerste plannen voor afsluiting Reitdiep, met de zeesluis bij Wetsinge omcirkeld, 1827. [GA]

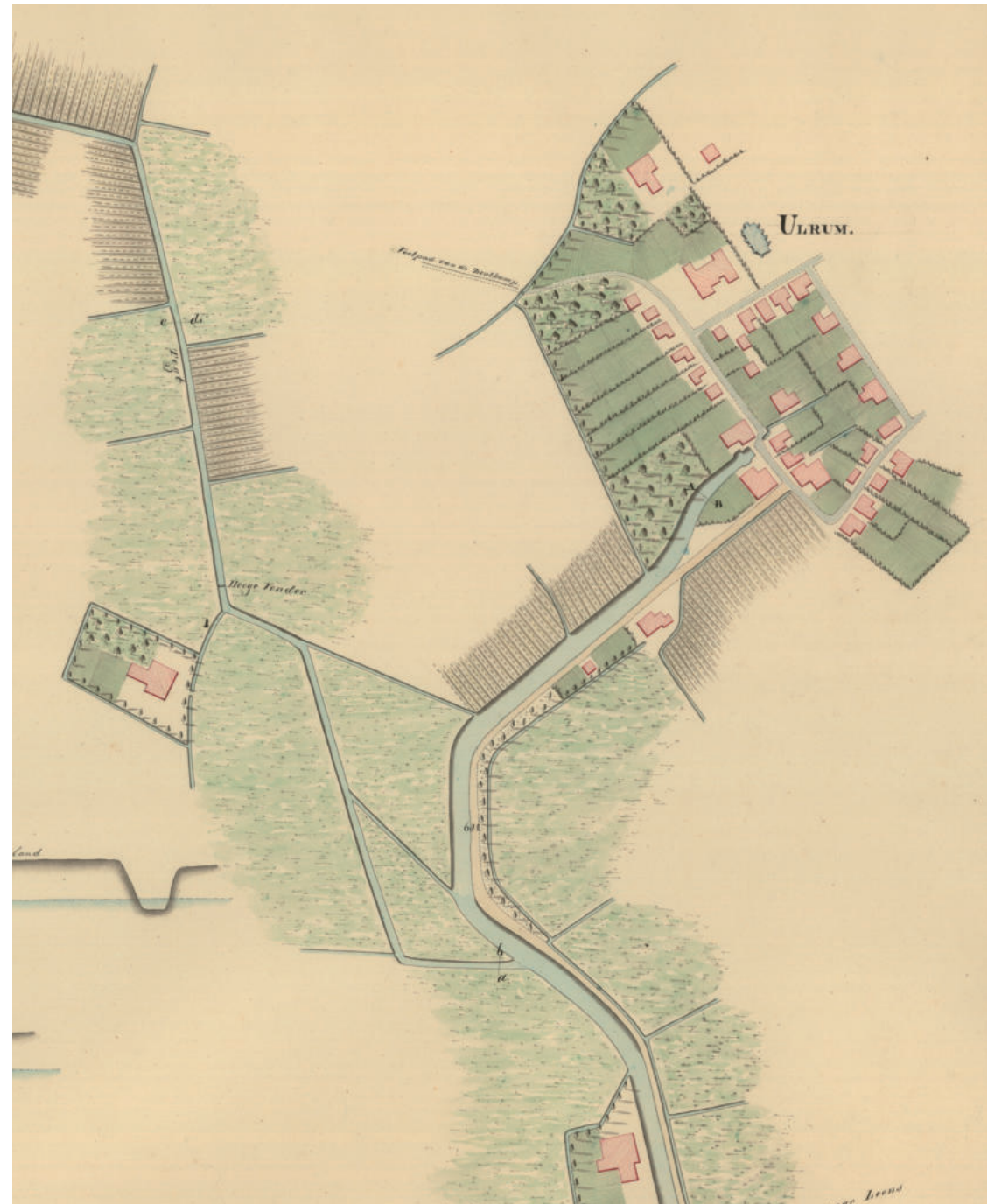
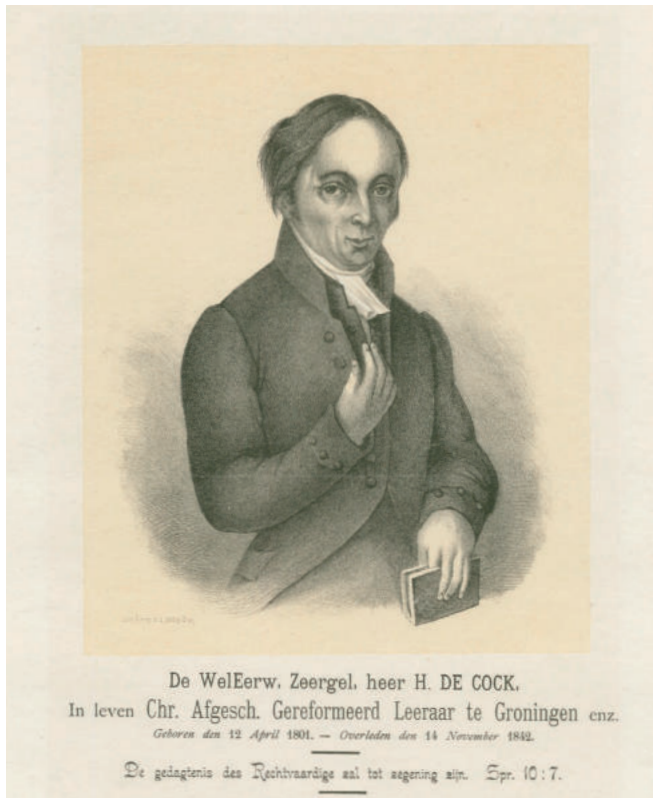
Wegen in verschillende klassen, plan voor afsluiting Reitdiep

Koning Willem I wilde in zijn drang naar ordening ook het wegennetwerk moderniseren. Om het overzichtelijk te houden deelde hij de wegen op in drie klassen. De trekweg tussen Warfhuizen en Douwen werd onderdeel van een wegverbinding van de tweede klasse, de provinciale klasse, die van Zoutkamp via Groningen naar Nieuwe Schans liep. Dit betekende dat het beheer van de trekweg van Warfhuizen bijvoorbeeld in handen kwam van de ambtenaren van Waterstaat (de voorloper van de latere Provinciale Waterstaat). We zien ook in 1827 de eerste plannen voor de afsluiting van het Reitdiep, met een zeesluis bij Wetsinge. Want het land moest efficiënter worden ingericht, en een zeearm met getijden die de landbouwproductie in gevaar bracht, hoorde daar niet bij.



- ↓ Predikant Hendrik de Cock, 1834. [GA]
- Ulrum, 1827. [GA]

Misschien paste het bij al die omwentelingen wel, dat er ook een nieuwe, strengere Hervormde geloofsstroming ontstond, de Afscheiding, opgericht in 1834 door Hendrik de Cock (1801-1842), predikant te Ulrum. In de negentiende eeuw kreeg De Cock in Ulrum, maar ook door heel Groningen, grote groepen geloofsgenoten.



- ↓ Acker Strating. [GA]
- ↘ Rembertus Westerhoff. [GA]
- Geert Reinders. [GA]

Twee artsen en een hereboer: opgravingen in wierden vanaf 1828

De negentiende eeuw was, vanwege (de snelheid van) alle modernisering, ook de eeuw waarin onderzoek naar de eigen geschiedenis opkwam. Agrariër Geert Reinders van boerderij Groot-Zeewijk in de Noordpolder (1790-1869) was een nieuwsgierige boer. Hij liet amateur-archeologen toe op zijn land om het fenomeen van de wierden te onderzoeken. Het waren de artsen Rembertus Westerhoff (1801-1874), kamerlid en huisarts uit Warffum, en Gozewinus Acker Strating (1804-1876). De onderzoekers tekenden ook kaarten van hun waarnemingen, waarop de wierden als grijze stippen te zien zijn. Ook de zeedijk van Seeratt, aangelegd na de Kerstvloed van 1717, is op de kaart te zien.







Dikke boeren, deel twee

De bloeiperiode van het beklemdrecht lag in de jaren '60 van de 19e eeuw. Toen was circa 75 procent van het gecultiveerde land beklemd. De welvaart van de boeren steeg, evenals hun neiging om zich als pachtheer te gedragen. Tabak, suiker, koffie en thee werden door de boeren aangeschaft en serres werden aan de voorhuizen van de boerderijen gebouwd om in te verpozen. Het was ook een periode van landbouwinnovatie. Groninger boeren ontwikkelden nieuwe machines en

experimenteerden met verschillende teeltmethoden. Ze werden 'bijna professoren' genoemd.²¹ Tussen 1867 en 1882 stegen de graanprijzen tot grote hoogte. Aan de boerderijen en vooral aan de schuren is te zien hoe welvarend de boerenstand van Het Hogeland was geworden. Niemand minder dan de Haagse schilder H.W. Mesdag vereeuwigde in 1876 boerderij Groot-Zeewijk in de Noordpolder bij Warffum. Mesdag was familie van de bewoners, de al genoemde familie Reinders, die ook hun wierden lieten onderzoeken.

De Noordpolder was in 1811 ook volgens het recht van opstrek gewonnen land. Vader Geert en zijn zoon Cornelis Reinders (1820-1878) waren kien op verbetering van het boerenbedrijf. Ze ontwikkelden aardewerken drainagebuizen om de zware zeekleibodem te ontwateren. Andere boeren zeiden: 'Reinders is gek, hai legt stain'n piepen in zien laand.' Nog altijd vinden boeren aardewerken pijpen op hun land, waarbij ze constateren dat die nog altijd werken.

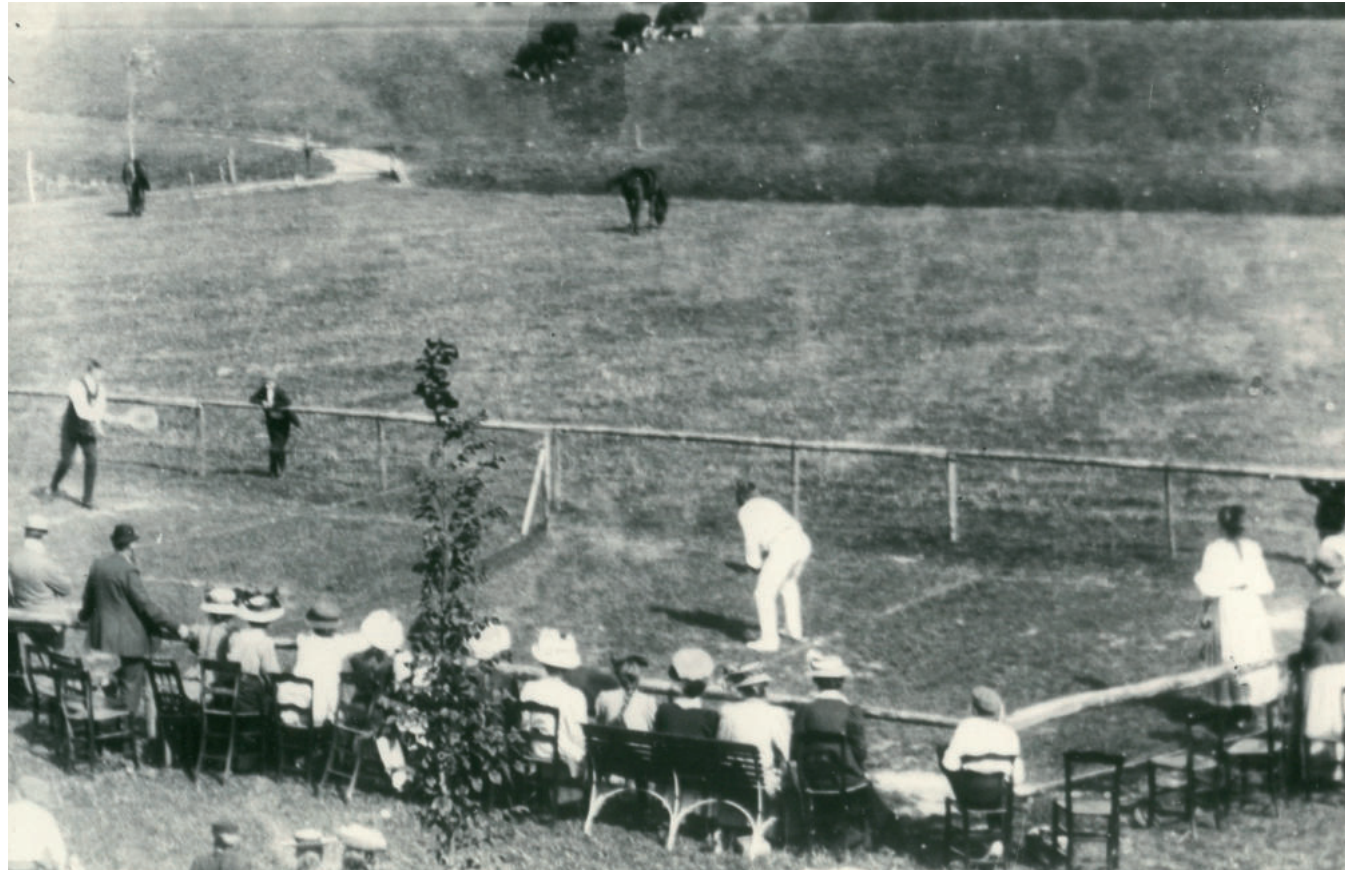




Tennisveld bij boerderij Westerhalm Vierhuizen, ca. 1908, van Hilda Mansholt, de zus van Sicco Mansholt. [GA]

Vader en zoon Reinders ontwikkelden ook inenting tegen de veepest en introduceerden de Arends ploeg uit de VS. Boeren sloten zich aan bij leesgezelschappen. De familie Mansholt bracht via Engelse contacten het tennisspel naar Nederland en legde een tennisbaan bij de boerderij aan. Tennis was aanvankelijk een boerensport! Dat was voor de ineenstorting van de graanmarkt en de daaropvolgende landbouwcrisis.

Voor de mechanisatie van het boerenbedrijf was het druk op de boerderij. Het was bijna een dorpje was, met arbeidersgezinnen die op de deel sliepen of in kleine arbeiderswoningen werden ondergebracht. In de winter was er in de akkerbouw weinig tot geen werk. Een anticyclisch gewas dat op de zavelige (lichtere klei) gronden werd geteeld, was vlas, dat geteeld werd in een ruime straal rond Uithuizermeeden. In de winter konden de boerenarbeiders in de vlasfabriekjes aan het werk, zodat zij in de stille maanden iets van een inkomen verwierven. In de stad Groningen was sinds 1836 een vlasbeurs. Het werk was zwaar en arbeidsintensief. Het vlas ging door vele handen voordat het tot linnen verwerkt kon worden. Het werd op het land gerepeld (gekamd), vervolgens geroot (in een sloot gelegd), na drie weken gedroogd waarop de vezels van de stengels werden gescheiden (een proces dat braken heet). Vervolgens moesten de vlasvezels geschoond worden van ongeregeldeheden (gezwingeld), waarna ze tot garen gesponnen werden. Het zaad werd verwerkt tot lijnzaadolie. In Stedum is een Vlasmuseum 'It Braakhok'. In 2024 was de noordelijke vlasteelt weer aan een opmars bezig.²² Het mag duidelijk zijn dat de boerenarbeiders geen makkelijk leven hadden. 'De

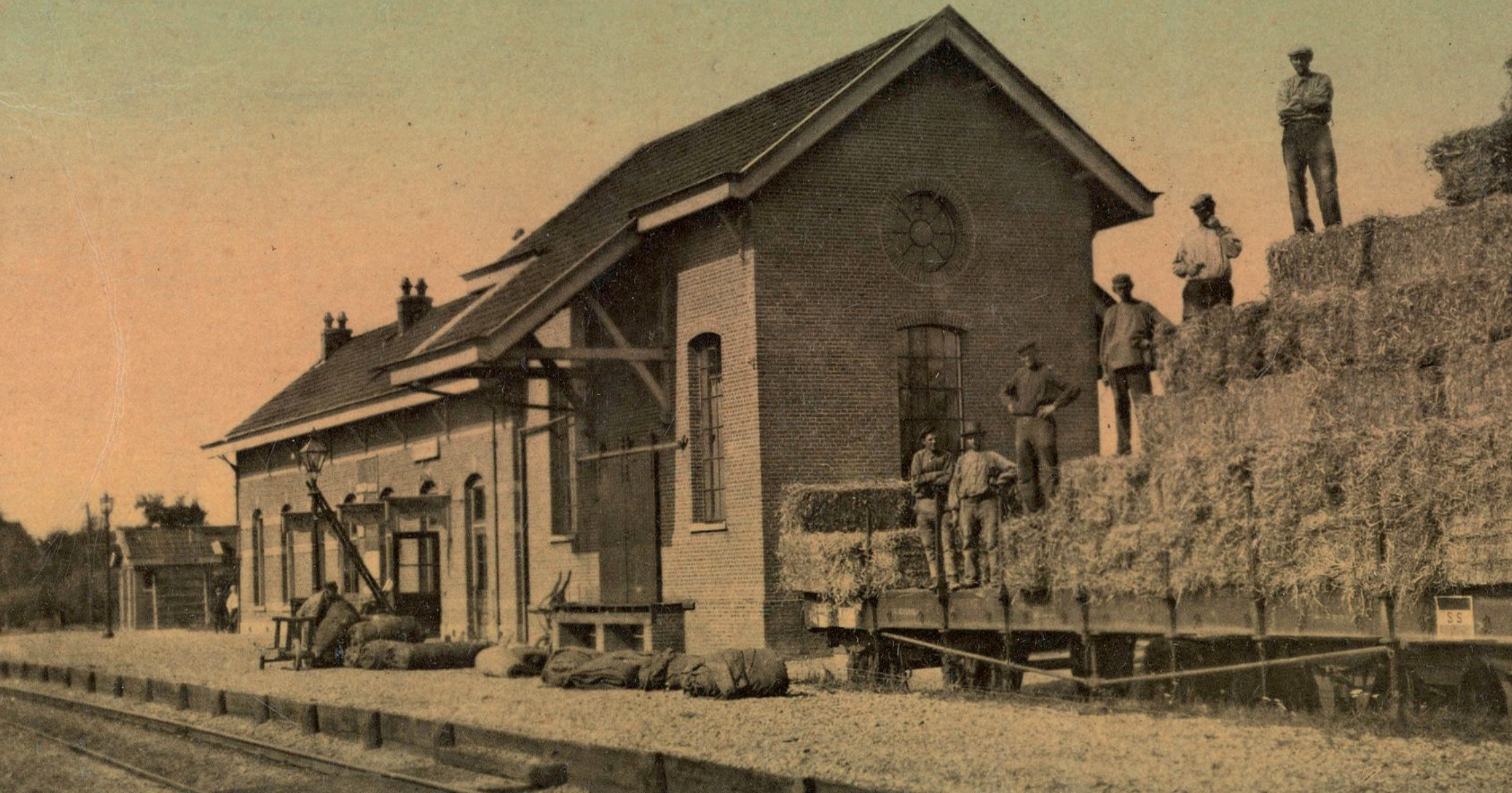


wrok over de ellende van vroeger werkt na, er gaan generaties overheen voor men is vergeten hoe slecht de arbeiders het hadden,' schreef D.I. Evers-Riedema in 1994. Elke Groninger weet wat een dikke boer is – het was de term waarmee verbitterde arbeiders hun werkgever aanduiden. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.

Zicht op de eendenkooi in de Westpolder, Jaap Stevens



7. De orde van de (landbouw) mechanisatie en sociale verheffing



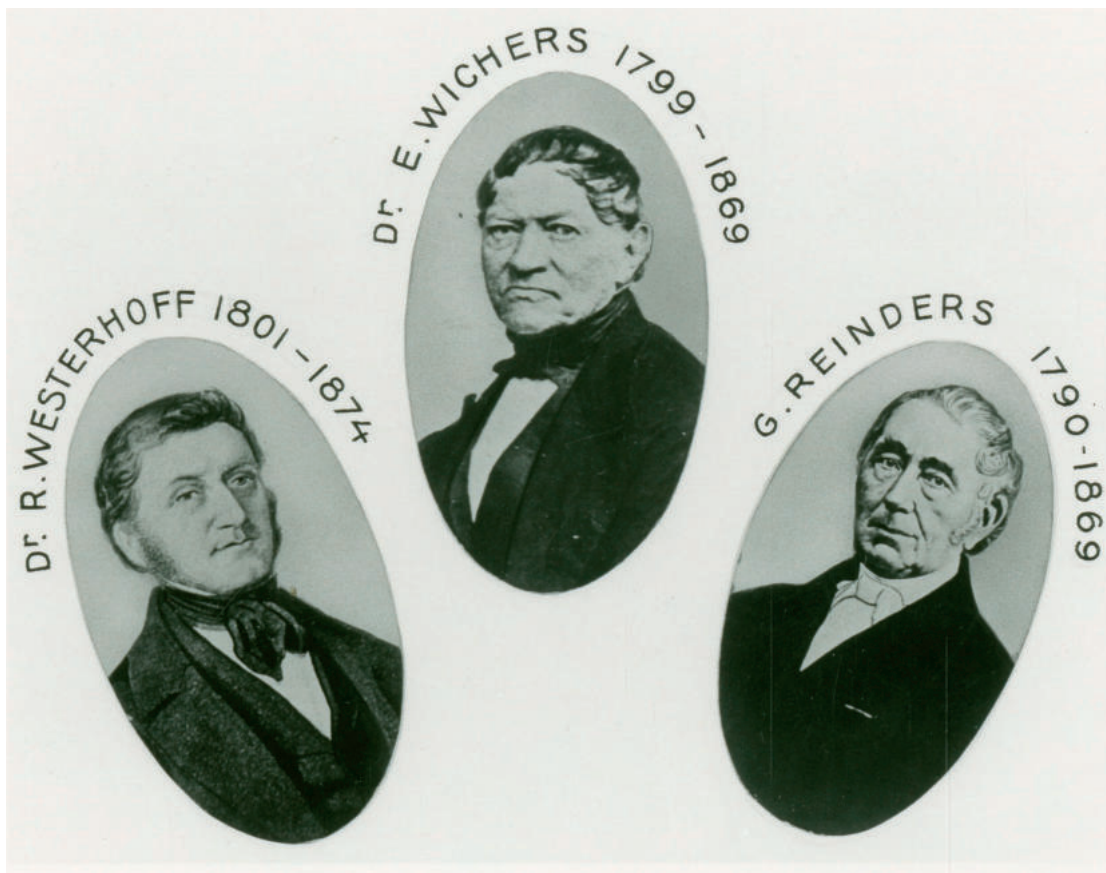
De zevende orde is de orde van de landbouwmechanisatie en de sociale verheffing. De agrarische samenleving kwam in een stroomversnelling toen de stoommachine werd uitgevonden. De graanoogst werd een stuk lichter met de door stoom aangedreven dorsmachine.

De komst van het spoorvervoer was voor het transport van landbouwproducten, en ook inwoners, van belang – op de foto het station van Uithuizermeeden op de vorige pagina. Maar al ver voor de komst van de trein werd er volop gewerkt aan technische vooruitgang. Het Genootschap ter Bevordering van de Nijverheid, opgericht in 1837 in Onderdendam, stimuleerde dit actief. Als gangmakers zien we opnieuw hereboer Reinders en arts Westerhoff. Met (studie)prijsvragen en medailles zetten zij de Hogelanders aan tot het fokken van de beste stier, maar ook het oprichten van zuivelcoöperaties. Boeren werden onderling aangespoord om zich te onderscheiden.

Intussen kwam er met de opkomst van de stoomvaart ook een verbetering in de waterwegen. De oude trekvaarten waren voor het stoomvaartverkeer niet erg geschikt. De oevers kalfden snel af en de stoomschepen gaven overlast in de dorpen. De trekvaarten werden soms verbreed en/of aangetakt op nieuwe kanalen, zoals het Hunsingo Kanaal, een afwateringskanaal van 't Stort naar Zoutkamp. Langs het kanaal van Baflo naar Mensingeweer verrees een veevoederfabriek. In Rottum werd in 1857 een fabriek voor aardewerken drainagebuizen gesticht, waar van april tot oktober arbeiders uit het Duitse Lippe werkten. Al deze nijverheid stond ten dienste van de landbouw en veeteelt.



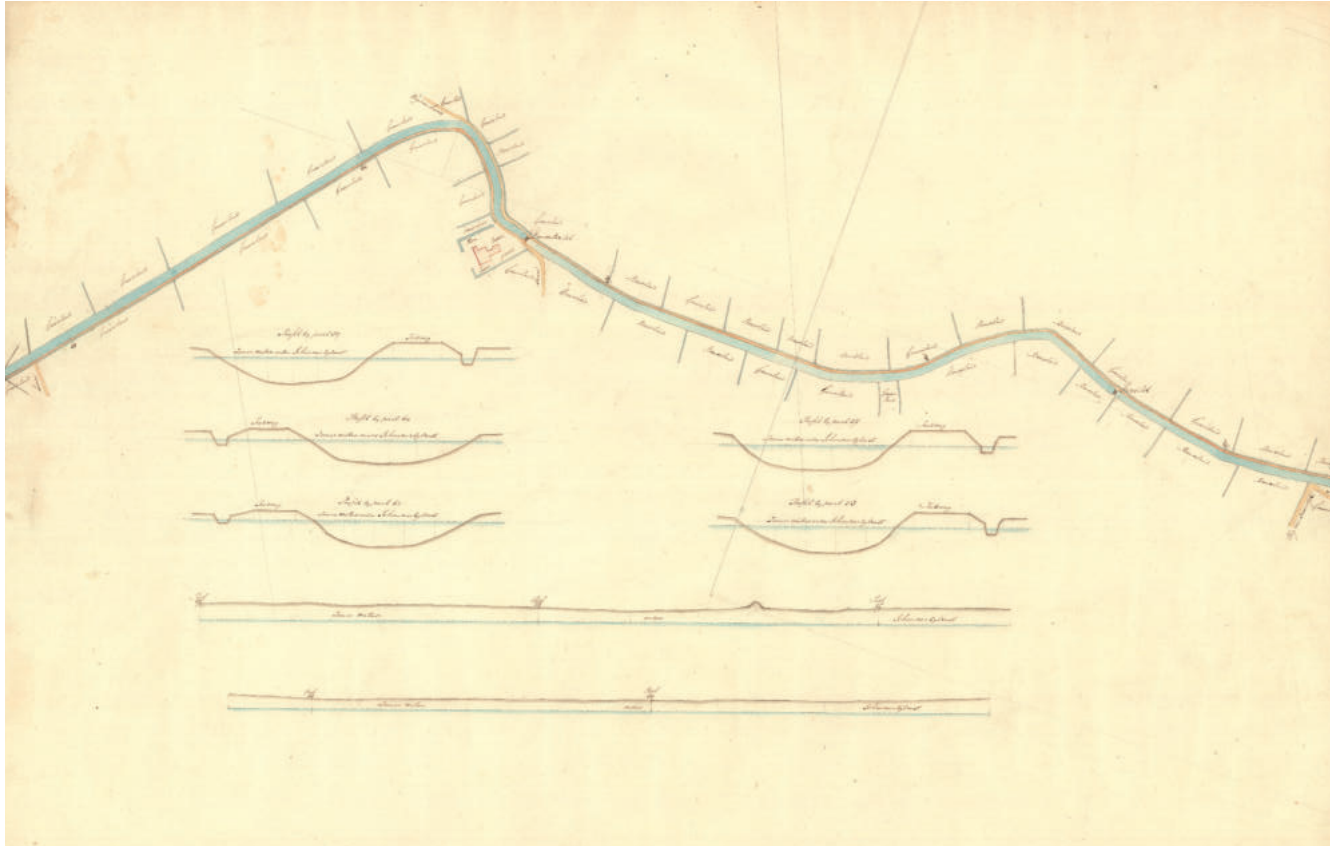
↓ Oprichters Genootschap Nijverheid. [GA]



↓ Munt van het Genootschap ter bevordering der Nijverheid, Onderdendam 1837. [RM]

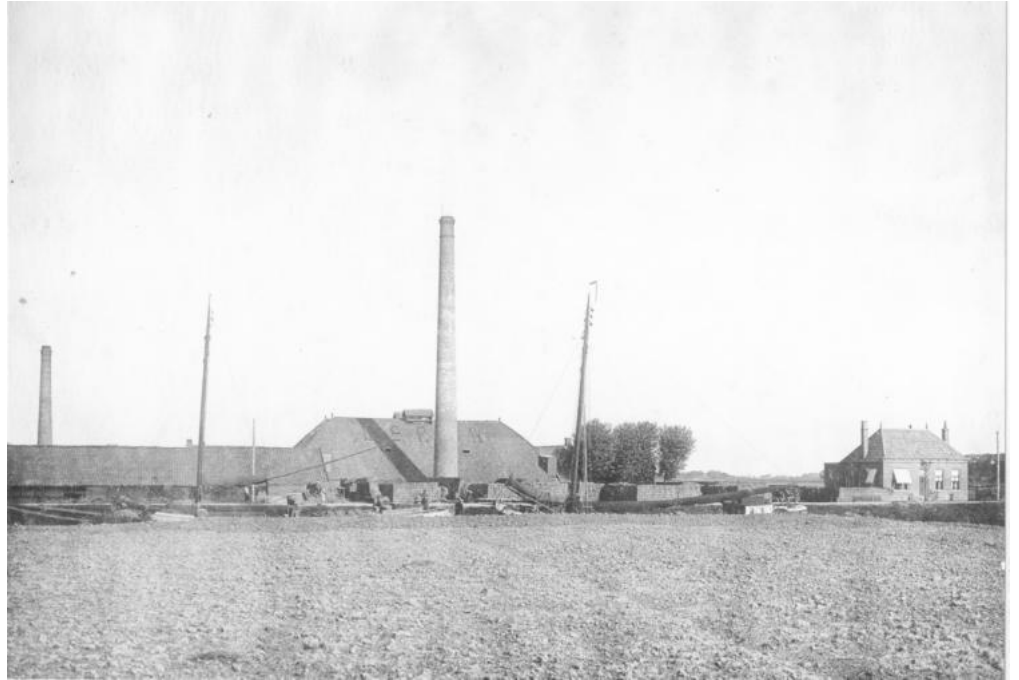
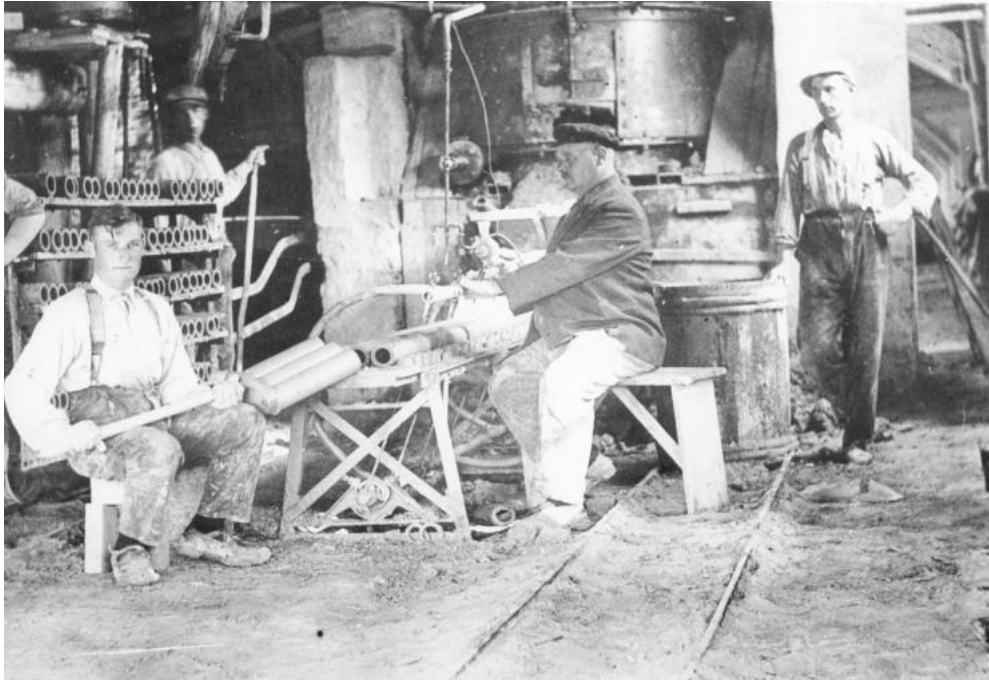


↓ Hunsingokanaal, ca. 1850. [GA]



↓ Hunsingobrug bij Ulrum, 1910. [GA]
 ↓↓ Voormalige veevoederfabriek Nienoord, kanaal Baflo-Mensingeweer.





- ↓ Verspreiding cholera te Winsum, 1866. [GA]
- Enno Wierda (1849-1921). [GA]

In Winsum runde burgemeester Hendrik Willem Wierda (1808-1894) niet alleen de gemeente, maar op latere leeftijd ook een steenpannen- en draineerbuisenfabriek. Zijn zoon, burgemeester Enno Wierda (1849-1921), liet de boerderij Wierdaheerd aan de Winsumer gemeenschap na. De bijbehorende Wierdastichting werkt al ruim honderd jaar ter bevordering van het welzijn van de Winsumers. Deze periode is dus enerzijds heel dynamisch en innovatief, terwijl er anderzijds ook de realiteit was van de choleragevallen in Winsum, aangegeven op een kaart uit 1866.



↓ Gemaal de Waterwolf, het eerste elektrische gemaal van Nederland. [Noorderzijlvest]

In 1870 begon men dan toch echt met de afsluiting van het grillige getijdenbekken van de Hunze, het Reitdiep genoemd. De kaart laat mooi zien hoeveel land er langs de oevers van het strakgetrokken kanaal gewonnen zou kunnen worden. Tussen Zoutkamp en Nittershoek werd in 1877 een provinciale dijk aangelegd met daarin de Groote Provinciale sluis. Maar door het dichtslibben van de buitengeul van de rivier, kon het binnenwater onvoldoende worden afgevoerd naar zee. Bij veel regen kwamen grote gebieden onder water te staan. Rijk en provincie besloten bij Lammerburen een groot electrisch gemaal te bouwen: de Waterwolf, geopend in 1920.



↓ Afsluiting Reitdiep, ca. 1870. [GA]





Crowdfunding voor het verharden van de Dijksterweg, 1901.
[Archief Leens]

Ook de late negentiende eeuw is een periode van oude gebruiken en nieuwe rollen naast elkaar, net als in de tijd van de cluftreglementen. Gingen de reglementen van Usquert over onderlinge sociale en medische steun, er waren ook dergelijke gebruiken voor de infrastructuur. In Kloosterburen startten boeren in 1901, naar oud gebruik, een crowdfunding voor het 'verharden van de zg. Dijksterweg met zijtak naar den weg naar het Uilnest, voor welke weg zij de benodigde grond kosteloos afstaan.'²³ Een lange lijst van namen staat op de stemlijst, die bewaard wordt in het gemeentearchief van Leens: Bos, Meijer, Wijk, Feddema... De gemeente beoordeelde het tracé en het bijeengebrachte kapitaal en zorgde voor een bestek met voorwaarden. Het was een publiek private samenwerking in optima forma. Gezamenlijk namen gemeente en boeren besluiten vanuit de lokale kennis in een gebied. Ook voor de weg Wehe – Molenrij – Kloosterburen – Hornhuizen – Elens werd zo'n samenwerking met de gemeente aangegaan.²⁴

1900

De ondergetekende

Luitje Rietema, landbouwer te Hornhuizen,
Remt Meijer, landbouwer te Hornhuizen,
Klaas Wijk, landbouwer te Kloosterburen,
Jacobus Scholten, landbouwer te Kloosterburen,
Gerrard Meijer, landbouwer te Kloosterburen,
Cornelis Feddema, landbouwer te Hornhuizen,
Kees Meijer, landbouwer te Hornhuizen,
Theodorus Bos, landbouwer te Kloosterburen,
Johannes Bos, landbouwer te Usquert

verklaart, niet te dwars aan de gemeente Kloosterburen te zullen betalen en gezamenlijk bedrag van vijfduizend achthonderd gulden, tegen f5000,-, welk door ieder een bedrag als achter een naam is vermeld:

L. Rietema, duizend gulden
R. Meijer, vierhonderd gulden
K. Wijk, duizend gulden
J. Scholten, duizend gulden
G. Meijer, tweehonderd gulden
C. Feddema, tweehonderd gulden
G. Meijer, duizend gulden
Th. Bos, duizend gulden

J. Bos, alles voor zoover de grondstoffen bedragen welke bedragen door ieder een versch. aanname van het bestuur der gemeente zonder betaling te handelen van de gemeente, welke op zullen worden gesteld

Gemeente KLOOSTERBUREN.
Dienst 1901

50 C. 1
TE ZEGGEN

Bestek en Voorwaarden,

wegens het aanleggen van een GRINTWEG van Hornhuizen, langs Westerklooster naar Oud- en Nieuw-Bokum, met zijtak naar Kruisweg.

ART. 1.
Omschrijving der werken.

Het werk in dit bestek bedoeld, bestaat in het aanleggen van een grintweg, gaande vanaf den kunstweg te Hornhuizen, langs Westerklooster, tot aan den Kunstweg van Kloosterburen over Lutjebroek naar Pieterburen, nabij Oud- en Nieuw-Bokum, met zijtak gaande van den hoofdweg bij Westerklooster in de richting naar Uilenest, tot aan den kunstweg door Hornhuizen en Kloosterburen bij Kruisweg, alles met de benodigde materialen, arbeidsloon, gereedschappen enz.

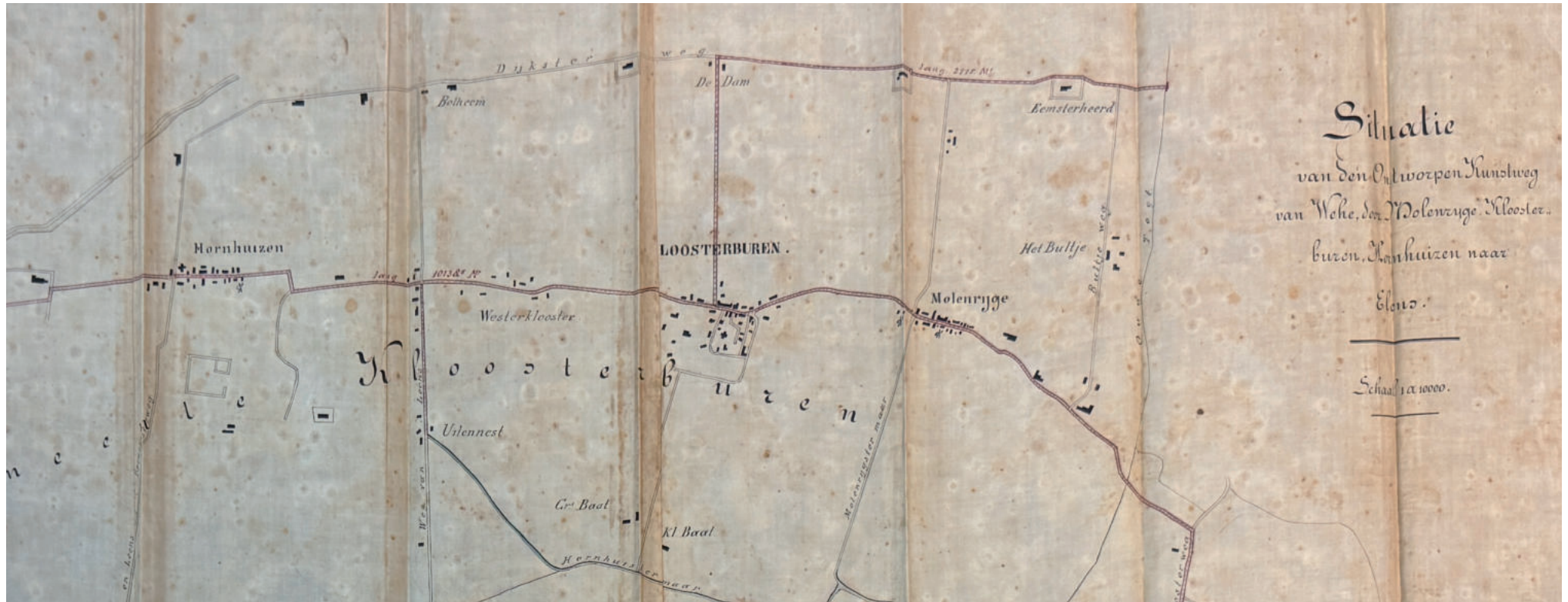
ART. 2.
Hoofdafmetingen, aanleg enz.

Lengte van den hoofdweg	2774.50 Meter.
" " " zijtak	768.50 "

De lengten van hoofdweg en zijtak zijn gemeten in hunne assen, en tusschen de kunstbanen op de wegen waar zij aansluiten.

Meerdere of mindere lengten dan de evengenoemde, welke bij nameting mochten bevonden worden, komen niet in aanmerking, zoodat daaromtrent geene verrekening plaats vindt.

↓ Crowdfunding van boeren voor nieuwe wegen in de aanwaspolen, 1901. [Archief Leens]





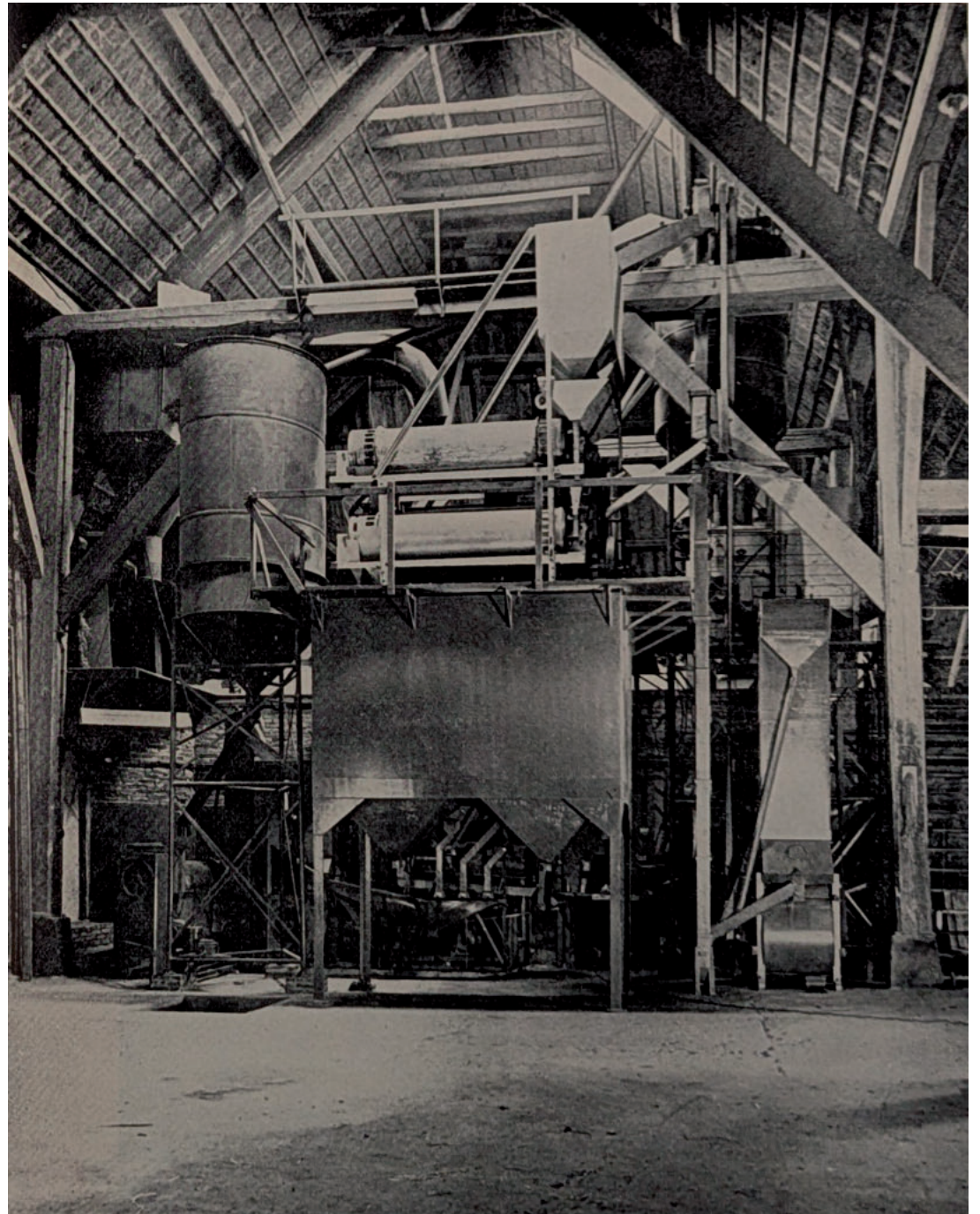
Nieuwe vormen van vervoer kwamen op. Het Hogeland werd ontsloten met een paardentram. De tramlijn Winsum – Ulrum kwam in 1894 gereed. In Winsum leidde dat in 1894 tot aanpassing van het talud van de Boogbrug.

Op de foto uit 1917 zien we een trotse groep arbeiders in Onderdendam poseren bij de stoomlocomobiel. We zien ook de mechanisatie van bijvoorbeeld het dorsen. Hier hebben we de stoom locomobiel. Je kunt je natuurlijk wel voorstellen dat daardoor gaandeweg het aantal benodigde arbeiders drastisch terugliep.



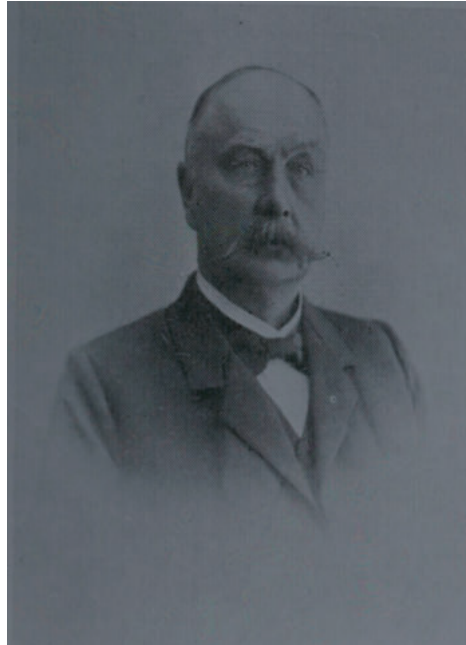
→ De schoningsinrichting van dr. Rijpko Jan Mansholt's in de Westpolder.

Intussen zette de landbouwmechanisatie door. Mede vanwege de landbouwcrisis begon dr. Rijpko Jan Mansholt op zijn boerderij in de Westpolder een veredelingsbedrijf voor het telen en reinigen van zaden en granen (een schoningsinrichting). Vanaf 1952 kwam daar de aardappelveredeling bij. In een in memoriam werd hij de 'nestor of the Dutch breeders of agricultural crops' genoemd.²⁵ Het bedrijf bestaat nog altijd en meet nu 250 ha.



↓ Domela Nieuwenhuis. [Wikipedia]
↘ Derk Roelfs Mansholt. [GA]

↓ De boerderij Torum bij Ulrum, 1964. [GA]



De herenboer en de socialist-anarchist

Een bijzondere episode in de geschiedenis van Het Hogeland is die van de vriendschap tussen herenboer Derk Roelfs Mansholt (1842-1921) en socialist-anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Mansholt was in zijn jeugd als boerenzoon uit Ost-Friesland naar Nederland gekomen, omdat zijn ouders van hun pachtboerderij werden verdreven. Die ervaring trok diepe sporen die Mansholt op het standpunt brachten dat alle landbouwgrond in collectief bezit zou moeten komen. Mansholt las Karl Marx en ondersteunde Domela Nieuwenhuis bij zijn (mislukte) lezingentoer in 1880/1881.²⁶ Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.

8. De orde van de prille verzorgingsstaat



De 'vader' van de verzorgingsstaat werd geboren in Schildwolde. Het was minister Hendrik Goeman Borgesius van Binnenlandse Zaken die in het kabinet-Pierson de Woningwet (1900), de Leerplichtwet (1900), de Ongevallenwet (1901), de Gezondheidswet (1901) en de Kinderwetten (1901) door de Eerste en Tweede Kamer loodste. Een flinke verbetering van de leef- en werkomstandigheden van de 'minvermogenden' zoals de arbeiders en armen toen werden genoemd. Vijf wetten in één kabinet, dat was ongekennd. Hervormingen waren ook hard nodig. In het door Thorbecke geïntroduceerde getrapte bestuursstelsel van Rijk, provincies en gemeenten lag de verantwoordelijkheid voor de nieuwe wetten bij gemeenten. Vanuit de Gezondheidswet werd een gemeentelijke gezondheidscommissie opgericht.

In 1893 was een treurig rapport verschenen, getiteld 'Enquête naar den toestand der arbeidende klasse in het kiesdistrict Appingedam', uitgebracht door de liberale centrale Kiesvereeniging Appingedam. De 'Kiesvereeniging' hoorde bij de Liberale Unie die in 1897 het kabinet-Pierson zou gaan leiden. De enquête besloeg de dorpen Appingedam, Usquert, Baflo, Holwierde, Bierum, Loppersum, Kantens, Eenrum, Uithuizen, Delfzijl en 't Zandt. De enquête was uitgevoerd door twee werkgevers, twee werknemers en een neutrale enquêteur. Het is bekend dat de arbeidsomstandigheden ruim honderd jaar geleden heftig waren, maar in deze getuigenissen wordt het pijnlijk concreet. In het kader op de volgende pagina staat een aantal conclusies uit het rapport.



Kinderen waren zes dagen in de week alleen: ouders geen tijd, ouders onverschillig, kinderen werken mee op het land, na 9e jaar nauwelijks meer schoolbezoek maar wieden, aren lezen, aardappels rooien, op broertjes en zusjes passen.

Godsdienstige en zedelijke opvoeding nagenoeg afwezig, de ontwikkeling van de 'waarachtige menschheid in den mensch' blijft zo onbenut. Oplossing: Leerplicht tot 13/14 jaar, bewaarscholen in grotere gemeenten, gemeentelijke crèches, geen moeders op het land, oprichting zondagscholen, zangscholen, jongensverenigingen.

Bij veel landbouwers nog de gewoonte om de dienstbode in de winter om 4 uur 's ochtends te laten beginnen. 'Dit zijn gewoontes uit de tijd van voor de stoomdorsmachine', aldus het rapport. Van mei tot oktober moeten de 'dienstbaren' om 3 uur opstaan, om te melken voor de veldarbeid, die om 4 uur start.

Landerijen strekken zich wel tot 1 uur gaans van het erf uit, in de 'hut op de polder' zou het dienstpersoneel een extra schafttijd moeten krijgen, het lichaam herstelt dan beter. Slechte behandeling, 's avonds soms druipnat en koud terug van het land, slapen op de achterdeel zonder haard. Gevolg: 'woestheid, lomphheid en stoeipartijen.'

Er wordt van de melk gedronken omdat er 's ochtends geen koffie wordt geschonken. De landbouwers in 't Zandt zijn bot en kortaf, ze vloeken, er is nooit overleg, 'geen belangstelling in elkanders leven en lot.' Gelukkig

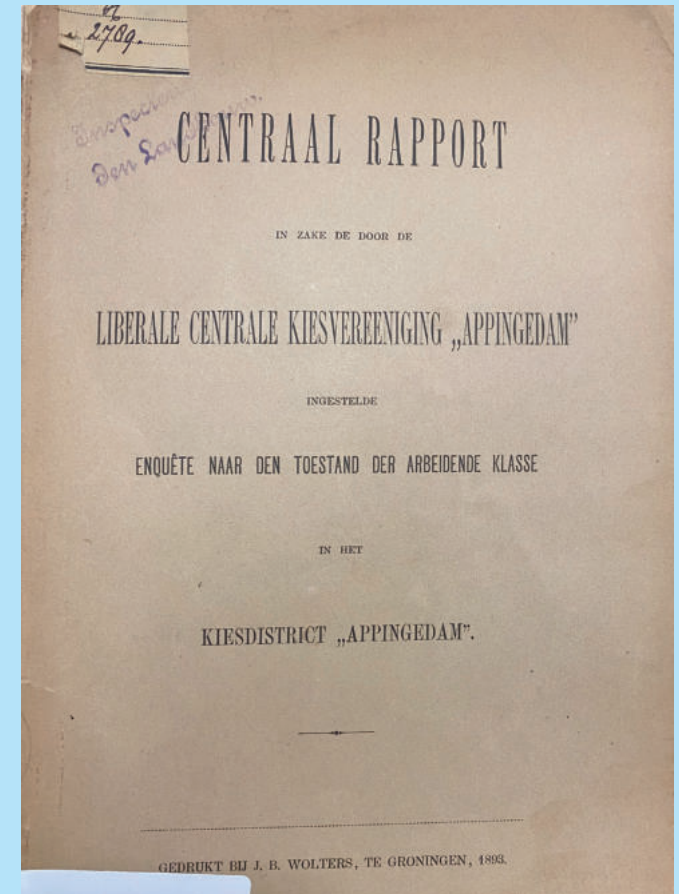
zijn er ook uitzonderingen, werkgevers die opvoeden 'zonder zich zelve te beschouwen als wezens van eene hogere orde.' Andersom benadelen dienstbaren hun werkgever vaak, er is geen band, 'werken is bij velen een straf, ledigheid een zekerheid.'

Geen interesse in de volksbibliotheek, ook geen goed licht. Kerkelijk onderwijs om 1800, werkdag eindigt om 19 uur.

De 'vierde jongens' moeten 16 uur werken per dag, schapen melken, tijdens de schaft eieren rapen, einde van de dag boodschappen doen. 'Het lichaam verlies zijn veerkracht, zij worden aan woudezels gelijk.'

Het huwelijk vangt aan met schulden, er worden veel kinderen geboren, het gezin vervalt snel in armoede en moet 's winters keien kloppen.

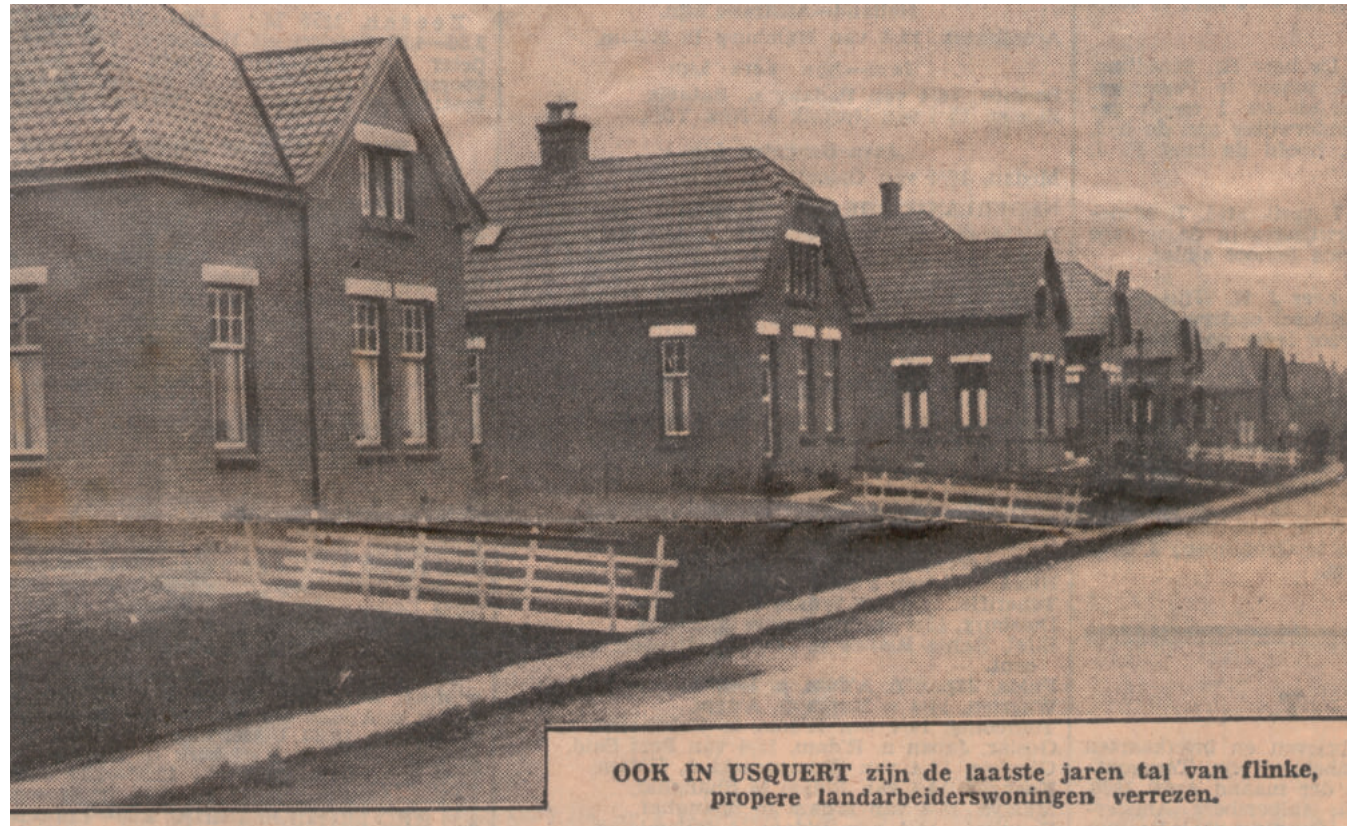
Het loon moet evenrediger verdeeld. Hulp van buiten wordt als vernederend ervaren— 'Het doodt elk gevoel van zelfstandigheid bij zoo menigen arbeider — 't geen men vooral ziet bij de minst ontwikkelden'- of het wekt ontevredenheid met zijn toestand. Voor de losse arbeiders rest het armenhuis, voor de vaste vaak tot op hoge leeftijd de boerderij. Veldarbeid voor kinderen moet verboden worden.' Aldus het rapport. Vrouwen geen veldarbeid, haar plaats is thuis — ook hier miskennen we, net als met vlees eten, de intergenerationele trauma's die doorwerken in de discussie over werkende vrouwen — een vrouw thuis gaf een eeuw geleden juist status.



Dalende graanprijzen

De abominabele behandeling van de boerenarbeiders had alles te maken met de economische situatie in de akkerbouw vanaf 1880. Door de massale import van goedkoop graan uit de Verenigde Staten en uit Rusland, was de graanprijs zo ver gedaald dat de zware grondlasten en de bemestingskosten niet opwogen tegen de teeltkosten. Boeren eisten beschermende rechten, maar de regering was kort tevoren overgegaan op vrijhandel en weigerde dit. 'In het bijzonder omdat goedkoop graan een voordeel was voor de industriële bourgeoisie, die bij lagere prijzen voor het brood de lonen laag kon houden.' Het aantal hectares tarwe nam in de periode 1880-1900 af van 86.000 ha tot 56.000 ha, terwijl de hectares voor groenvoedergewassen en suikerbieten en vooral voor de zuivelproductie enorm toenamen. Daar kon de Nederlandse boer wel mee concurreren. De sector trok weer aan en moderniseerde, van landbouwonderwijs en voorlichting, tot proefvelden, proefstations, kunstmest, fokverenigingen voor beter vee en nieuwe zuivelfabrieken naar Deens model. Theda Mansholt (1879-1956), tante van de latere landbouwminister Sicco Mansholt en de dochter van een socialistische herenboer, gaf in 1911 de eerste cursussen Landbouwhuishoudonderwijs in het Noorden.

Een herkenbaar element op Het Hogeland (en in heel Nederland) zijn de landarbeiderswoningen. Ze konden na de Eerste Wereldoorlog volgens een speciale wet, de Landarbeiderswet 1918, met een laagrentende lening bij de overheid worden gebouwd. Om de



slechte woonomstandigheden op het platteland te verbeteren bestond deze mogelijkheid voor de bouw van een degelijk huis met diepe moestuin. In Usquert bijvoorbeeld werden meerdere landarbeiderswoningen gebouwd, vaak volgens een standaardontwerp met voor die tijd veel ruimte en comfort.

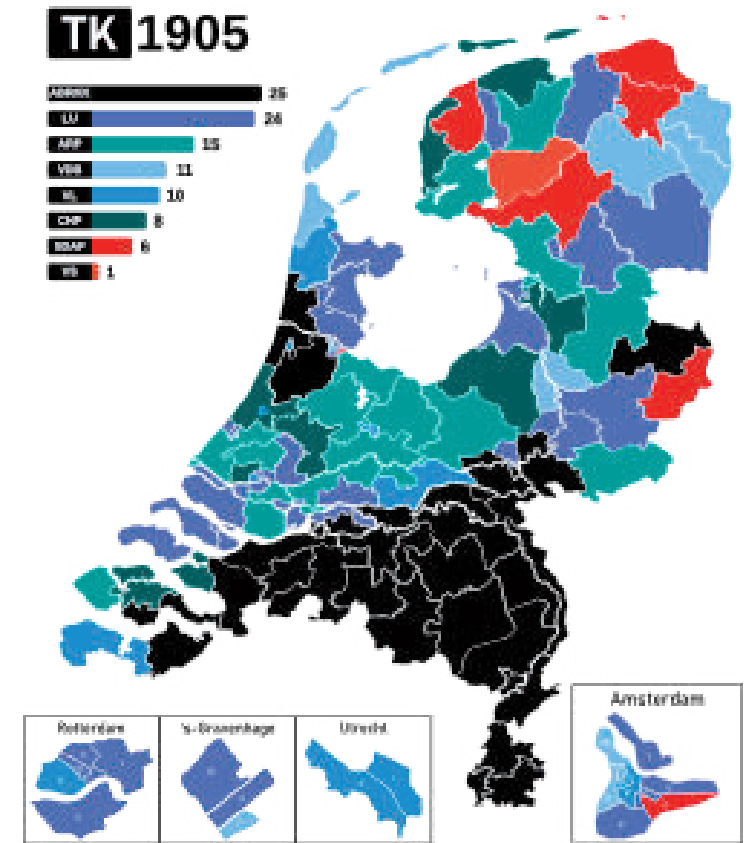
Intussen had het socialisme ook op Het Hogeland voet aan de grond gekregen. Als we naar de stemuitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1905 kijken, is Uithuizen roodgekleurd. Dat kwam door Derk Bartels (1883-1937) uit Uithuizen, die in 1926 in Hoogezand de eerste socialistische burgemeester van de provincie Groningen werd.²⁷

In de crisis van eind jaren 20 en begin jaren 30 kelderden de landbouwprijzen weer, en dat raakte Nederland als exportland extra hard. Er ontstonden productieoverschotten en de totale waarde van land-, tuinbouw- en zuivelproducten daalde met vijftig procent.

In tegenstelling tot de crisis van eind 19^e eeuw gaf de Regering nu wel financiële steun in de vorm van garantieprijzen. 'Het initiatief van de garantieprijzen heeft de boeren weliswaar gered, maar hun initiatief en zelfbewustzijn geen goed gedaan.' Maar ook de burger moest bijpassen. De kleinhandelsprijzen werden verhoogd en in het Landbouwcrisisfonds gestort. In dat fonds vloeiden ook de ingestelde importheffingen op graan, vlees en boter. In de veeteelt werd de productie beperkt door middel van fokverboden. Het aantal melkkoeien moest omlaag om de melkprijs op peil te houden. Een kwart miljoen koeien werd geslacht. Maar de melkplas bleef, omdat de boeren hun vee langer aanhielden. De exportwaarde van zuivel stortte in: van 428 miljoen gulden in 1927 naar 142 miljoen in 1933. Massa's boeren kwamen terecht in de werkverschaffing, bij het ontginnen van woest land, de aanleg van wegen



en de afwatering van beken. Op de vette klei van Het Hogeland, waar veeteelt niet dominant was, was het minder ernstig gesteld. Hier waren de arbeiders inmiddels iets beter beschermd door de vele sociale wetten waarmee dit hoofdstuk begon.



De koemelkers

Tot aan het melkstandaardisatiebesluit van 1941 leefde er in de dorpen dicht bij de stad, zoals Sauwerd, Adorp en Bedum, een aparte groep boeren: de koemelkers. Volgens collega-boeren waren zij geen echte boeren, maar ploeteraars die 'niet ontwikkeld, wantrouwend, onsolidair en niet karaktervast' waren en bovendien de drank misbruikten.²⁸ Wie waren die koemelkers? Het was een groep van ongeveer 500 kleine ondernemers rond de stad Groningen die 's ochtends vroeg verse melk verkochten in de stad. Omdat ze lange reistijden hadden, zowel naar hun gepachte land als naar de stad en terug, stonden ze elke dag rond drie uur 's nachts op om te melken en te gaan venten. Na het venten kwamen ze samen in vaste kroegen. De koemelkers leden dus aan een chronisch slaapttekort, beschikten niet over tijd om zich te ontwikkelen en leefden van seizoen tot seizoen. Ze kochten de afgeleefde koeien op de veemarkt bij de Oosterpoort, verdunden hun melk met water (hoe hoger de pacht, hoe meer water door de melk) en verkochten vervuilde melk.

Het vee leed veelal aan tuberculose. Het kreeg hoofdzakelijk krachtvoer, aardappelschillen en pulp te eten. Vanaf 1900 kwam de stad Groningen met strengere regelgeving. Ook werden de schamele boerderijtjes van koemelkers onteigend vanwege de stadsuitbreiding. In 1932 werd er door de 107.000 inwoners van de stad Groningen 50.000 liter melk per dag gebruikt. Na het Melkstandaardisatiebesluit van 1941 moest alle melk voortaan naar de zuivelfabriek om daar getest en geschoond te worden.



Eén van de belangrijkste melkfabrieken sinds 1921 was de Cooperatieve fabriek voor zuivelproducten in Bedum, aan het Boterdiep. Vanuit de wijde omtrek werd de melk over het water, en ook steeds meer over land, aan- en afgevoerd. Recent is nog de Melkweg aangelegd om vrachtverkeer door de kern van Bedum te verminderen.



- ← Koolmarkt op de Vismarkt in Groningen, ca 1895. [GA]
- ↓ Coöperatieve fabriek voor zuivelproducten Bedum, sinds 1921.



↓ Rentenierswoning voor de boerenfamilie Westerhuis, Usquert, 1915, ontworpen door architect G. Nijhuis.

↓ Usquert aan het spoor, ca 1930. [NIMH]
→ Volgende pagina: Kerkgang in de sneeuw, geschilderd door Hendrik Werkman, 1919. [GM]

We waren al even in Usquert bij de landarbeiderswoningen, maar Usquert groeide ook flink door de aanleg van het spoor en het openen van een station. Het werd mogelijk om in Groningen te werken of te gaan winkelen en in Usquert te wonen. De Groninger architect G. Nijhuis ontwierp voor de familie Westerhuis, die ging rentenieren, een schitterende villa. Het was het eerste huis in Usquert met centrale verwarming. Nijhuis is de architect van het pand van het *Nieuwsblad van het Noorden*, aan het Zuiderdiep in Groningen. Kunstenaar, journalist en boekdrukker Hendrik Werkman (1882-1945) werd geboren in Leens, verloor al vroeg zijn vader en trok met zijn moeder en twee broers naar de stad Groningen, waar hij in 1908 zijn eigen drukkerij oprichtte met op zeker moment twintig medewerkers. Als lid van de Groninger kunstenaarsvereniging De Ploeg ontwierp hij vanaf 1918 affiches, uitnodigingen en catalogi voor de activiteiten van de vereniging. Het schilderij 'Kerkgang in de sneeuw' is van 1919, toen hij de kunstenaar in zichzelf meer en meer toeliet.





Omdat het waterbeheer na de Franse tijd steeds betrouwbaarder was geworden, ontstond er een praktijk die we nu nauwelijks meer kunnen begrijpen. Wierden werden afgegraven vanwege de vruchtbare grond die op minder vruchtbaar bouwland, zoals in de veenkoloniën, kon worden verspreid. Dit was een lucratief verdienmodel. Maar in dezelfde periode ontstond er in de samenleving meer bewustzijn voor cultuurhistorie en archeologie. Archeoloog Albert Egges van Giffen (1884-1973) was in 1913 cum laude gepromoveerd en zou in 1920 aan de Rijksuniversiteit Groningen het Biologisch-Archeologisch Instituut oprichten. In de jaren tussen zijn promotie en zijn eigen instituut kreeg hij dankzij grootindustrieel Jan Evert Scholten de kans om veldonderzoek te doen naar in afgraving zijnde wierden. Scholten richtte met een aantal hoogleraren de Vereeniging voor terpenonderzoek op en financierde deze grotendeels uit eigen zak. Begonnen werd met een gedeeltelijk afgegraven wierde die Scholten had gekocht in Wierhuizen onder Jukwerd, gemeente Appingedam. Volgens de laatste wetenschappelijke inzichten geschiedde het veldonderzoek 'door horizontale afpeiling tot op de terpzool.' Uit het eerste jaarverslag: 'De terpen bevatten aanzienlijke overblijfselen van de woonplaatsen der oude bevolking, van hare werktuigen, wapenen, huisraad en sieraden. Door de bestudeering van dit alles kan onze kennis van de vroegste geschiedenis van Nederland ten zeerste gebaat worden; wellicht kunnen zelfs betreffende de afstamming der bewoners van Noord-Nederland nieuwe uitkomsten worden verkregen. Van niet minder belang is het onderzoek der vondsten op zoölogisch en botanisch gebied, die ons kunnen leeren, welke planten bij de oudste bevolking bekend



waren en welk vee en welke huisdieren door haar gehouden werden. Over den bouw der woningen van de bewoners der terpen, en aangaande de vraag, hoe deze woningen ten opzichte van elkander lagen, is nog niets bekend. Mits lang genoeg voortgezet, moet het onderzoek der terpen ons ook een inzicht kunnen geven

in de geleidelijke wording van het land der Noordelijke provincies tot op het oogenblik, waarop bedijking en inpoldering toestanden in het leven hebben geroepen, die met de thans bestaande vergelijkbaar zijn.²⁹ De vereniging voor terpenonderzoek bestaat nog altijd.



De 'verlichte' agrariërs van Het Hogeland stonden doorgaans open voor nieuwe teelten. In 1916 kwam er onder begeleiding van de Landbouwhogeschool in Wageningen een proeftuin in Zandeweer, waar onder meer geëxperimenteerd werd met de teelt van bloemkool.³⁰ Nog altijd is Zandeweer een tuinbouwcentrum. En in Kloosterburen was al sinds 1839 een cichoreifabriek Musschenga, die het tot 1968 uithield.³¹ Echt veel fabrieken en industrie kende en kent Het Hogeland niet; en wat er was of is, is altijd landbouwgerelateerd. Zoals de landbouwbroers Willemsen, nu Rixona in Westervalge, die in de jaren twintig begonnen met het drogen van doperwten en boerenkool. Vanaf de jaren vijftig gingen ze over op het produceren van aardappelgranulaat, voor chips en Raspatat. Sinds 1985 is de productie ondergebracht bij Aviko; sinds enkele jaren vindt de productie in Limburg plaats.



Ook het dorp Uithuizen ontwikkelde zich als tuinbouwcentrum. In een publicatie uit 1952 lezen we: 'Geen van de omliggende plaatsen heeft het kleinstedelijke karakter, dat dit typische hoofddorp bezit. Naast diverse kerken en scholen vindt men er vele en grote winkels. Industrie en bankwezen ontwikkelden zich. Recreatieve instellingen (o.a. een renbaan) ontstonden, een tuinbouwcentrum (kassen, tomaten, druiven, groentes op de koude grond) met veiling vormde zich.'³² In 1950 zou Uithuizen 4800 inwoners tellen. Sociaal-cultureel was de in 1946 opgerichte Volkshogeschool 't Ōldorp onder leiding van dominee Gaaikema (de vader van Seth Gaaikema) het centrale punt voor de omgeving. Een van de vele andere actieve culturele figuren was huisarts L. H. Bruins (1915-1999) uit Leens, die vanaf 1956 Huis Oosterhouw bewoonde. Als amateurhistoricus was hij is medeoprichter van Historische Kring de Marne en schreef hij veel artikelen over verschillende historische onderwerpen. En in Eenrum bewoonde het echtpaar Cleveringa sinds 1938 boerderij Huninga aan de Oosterweg. Zij waren samen echte 'vergaderboeren' met een grote culturele belangstelling. De lijst van hun vrijwillige functies is eindeloos: Ru Clevering (1914-2013) was voorzitter van de waterschappen Hunsingo (1955-1979), (thans Noorderzijlvest), Electra (1968-1979) en Ommelanderzeedijk (1968-1979). De sluizen in Lauwersoog zijn naar hem vernoemd. Tine Clevering-Meijer (1914-1981) was mede verantwoordelijk voor restauraties van diverse borgen, waaronder Verhildersum in Leens en bevorderde de terugkeer van de traditionele tuinkunst (stinzenflora en Domies Toen) in de provincie Groningen. Nog altijd wordt Het Hogeland gekenmerkt door een brede groep mensen die zich inzetten voor kunst, cultuur en historisch onderzoek.



↓ Boerderij 'Huninga' te Eenrum van familie Clevering. [GA]



↓ Tine Meijer en Ru Clevering, 1938. [GA]





Leens, station met Hoofdstraat en Zuster Westerhofstraat,
ca. 1947. [GA]



Als we in Leens een foto uit de Groninger Archieven van kort na de oorlog naast die van nu leggen, zien we dat er heel veel is veranderd. Op de achtergrond ligt het station, met tegen het centrum aan verschillende sportvelden. Op de kruising van de Breekweg en de Hoofdstraat zien we hotel Mercurius, dat in 1954 afbrandde, de Boerenleenbank en het doktershuis. Van dit ensemble is alleen de Boerenleenbank nog bewaard gebleven. Het doktershuis werd in 1955 gesloopt voor centrumontwikkeling (vandaar dat Bruins naar Oosterhouw verhuisde) en de sportvelden zijn later bebouwd met o.a. het gemeentekantoor. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.

9. De orde van de oorlog



- ←← Vorige pagina links: Boerderij van familie Veldman in Heksum.
[greetsgenealogie.nl]
- ← Vorige pagina rechts: Naoorlogse kamp De Slikken en de
kampcommandant bakker Jakob Kraeima. [LinkedIn]

De Tweede Wereldoorlog op Het Hogeland zou een aparte gebiedsbiografie verdienen. Op vele plekken en op vele manier waren Hogelanders actief in het verzet. Onderwijzeres Siet Tammens (Kloosterburen 1914-Winsum 2014) was een kopstuk in het Gronings verzet. Ze bracht haar Joodse leerlingen uit de stad Groningen onder bij boerengezinnen.³³ Onder haar leiding werd een aantal top NSB-chefs geliquideerd, met overigens enorme moord-represailles in Groningen als gevolg.

Op boerderij Heksum bij Adorp woonde Meindert Egbert Veldman (1904-1945), die getrouwd was met Eemtien Kiers van Dinghweer (Lellens). Zij moesten al hun graan aan de Duitsers afstaan, maar hielden zoveel mogelijk achter. Veldman werd leider van Verzetsgroep Nul en in 1944 werd hij leider van de Groningse knokploegen. Hij werd verraden, gemarteld in het Scholtenshuis op de Grote Markt en overleed in concentratiekamp Bergen-Belsen aan vlektyfus. Na de arrestatie van Meindert in 1944 werden de drie kinderen thuis gegijzeld, om zo hun moeder Tine naar huis te lokken. Uiteindelijk werd ook Tine met haar drie kinderen ondervraagd in het Scholtenshuis. Referatleider Lehnhof zei: 'Eindelijk

hebben we dan mevrouw Veldman te pakken.'³⁴ Lehnhof zelf werd na zijn vluchtpogingen pas in 1950 gefusilleerd op de schietbaan aan de Hereweg in Groningen.³⁵

Het verhaal van bakker en verzetsstrijder Jacob Kraeima (1912-1991) kent een ontroerende wending. Tijdens de oorlog was hij actief in het Nationaal Steun Fonds voor financiering van illegaliteit en de lokale knokploeg te Warffum. Met zijn zwager drukte hij kopieën van de Trouw en andere pamfletten op de zolder van de bakkerij.

Na de oorlog was hij van 1945 tot 1949 commandant en directeur van voormalig werkverschaffingskamp, na de oorlog interneringskamp "De Slikken" te Westernieland. Hier zaten 800 verdachten van en veroordeelden voor collaboratie opgesloten.³⁶ Deze gevangenen werkten aan de inpoldering van de Linthorst-Homanpolder. In een maatschappelijk klimaat waarin de roep om wrede vergelding groot was, voerde Kraeima een humanitair beleid. Na zijn periode als gevangenisdirecteur kocht Kraeima een bakkerij in Den Haag. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.

10. De orde van Nederland planeconomie



Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een enorme energie vrij om Nederland weer op te bouwen en te moderniseren. Dat gebeurde op alle fronten: landbouw, industrie, infrastructuur en woningbouw. In 1950 werd voor het contact met het bedrijfsleven op het ministerie van Economische Zaken de Contactgroep Opvoering Productiviteit (COP) gevormd, die reizen naar Amerika organiseerde en de overkomst van Amerikaanse deskundigen mogelijk maakte. In ruil voor de aan Europa gedoneerde Marshallhulp, waarvan maar liefst negen procent in Nederland terecht kwam (1,1 miljard dollar, naar huidige prijspeil ruim 13 miljard dollar), eisten de Amerikanen productiviteitsbevordering. Twaalf delegaties Nederlandse ambtenaren, ondernemers, waaronder ook boeren, bezochten Amerika om te leren van de veelgeprezen efficiency en vrije marktwerking aldaar.

De Duitse bezetting had zijn sporen nagelaten in onze departementen. Naar Duits model had minister Frederiks in 1941 de Rijksdienst voor het Nationale Plan opgericht, die de regie op de ruimtelijke ordening centraal organiseerde. Na de bevrijding kwamen daar de Provinciaal Planologische Diensten bij die de gemeenten adviseerden over hun ruimtelijke plannen. Zo ontstond er een getrapte inhoudelijke overdracht. Daarbij werden de belangen van infrastructuur, landbouw, natuurbehoud en recreatie, industrie en woningbouw telkens tegen elkaar afgewogen. De Cultuurtechnische Dienst coördineerde de ruilverkavelingen, Staatsbosbeheer ontwierp de grote

beplantingsstructuren van de ruilverkavelingen maar ook van de snelwegen, recreatiegebieden en Deltawerken,. Zo werkten deze Rijkdiensten (soms moeizaam) samen in de grote verbouwing van het Nederlandse landschap.

De ruilverkavelingswet van 1954

Na de Tweede Wereldoorlog onderging de Nederlandse economie als geheel ingrijpende structuurwijzigingen. Concentratie in alle sectoren was het devies. Oligopolistische markt vormen, waarbij enkele aanbieders de markt domineren, werden gangbaar. Elke economische sector werd vanuit de productiviteitsverbetering bezien. Zo ook de landbouw. In de jaren 20 waren er al ruilverkavelingsprojecten geweest, maar nu moest het hele land eraan geloven. Zo werd de kiem gelegd voor het industriële karakter van de landbouw. De bodem veranderde, met behulp van kunstmest en lage waterpeilen in een productiemiddel, net als de koe door het krachtvoer.

De Ruilverkavelingswet 1954 legde daarvoor de basis. De agrariër koos tussen akkerbouw of veeteelt, kleinere boerenbedrijven werden samengevoegd, nieuwe landbouwwegen werden aangelegd en de ontwatering ten behoeve van de boer verbeterd. Soms werden boerderijen verplaatst. De ruilverkaveling in combinatie met de verdergaande mechanisatie leidde tot enorme productieverhoging. Het brein achter de mega-operatie in de landbouw was minister Sicco

Mansholt (1908-1995), zelf akkerbouwer, afkomstig uit het Groningse Ulrum. Hij begon in nauwe samenwerking met de Stichting voor de Landbouw (in 1954 hernoemd tot het Landbouwschap) met de vaststelling van gegarandeerde minimumprijzen voor de belangrijkste Nederlandse landbouwproducten, gecombineerd met de invoering van importheffingen en vergoedingen voor exportproducten. Toen andere Europese landen ook minimumprijzen gingen invoeren, begon Mansholt na te denken over een interne Europese markt. Vanaf 1958 was hij Landbouwcommissaris in de prille Europese Economische Gemeenschap, de voorloper van de Europese Unie. Intussen was de landbouwsector in Nederland ingezakt en klaagden de boeren dat Mansholt meer aandacht schonk aan Europa dan aan zijn eigen boeren. Met trekkers gingen ze het land in om te protesteren tegen het gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid, dat gestoeld was op immense subsidies voor agrariërs en een door het Rijk aangestuurde productie.

De daaropvolgende 20e eeuwse, zwaar door de overheid gestimuleerde, omschakeling naar (intensieve) veeteelt, de diepe ontwatering en de kunstmest maakte in feite elke bodem geschikt voor melkproductie en het teelten van veevoedergewassen. Bank, agro-industrie en overheid zetten boeren aan tot meer, meer en productie.

'De mogelijkheid van een onafhankelijk bestaan, hoe sober ook, is de boer meer waard dan de mogelijkheid van grooter inkomen in een anderen levensstaat' schreef de uit Langerak afkomstige socioloog dr. P.W.J. van den Berg in 1941 in 'Het karakter der plattelandssamenleving'. Maar niets bleek minder waar, de Europese boer werd een subsidieboer. De schaalvergroting kwam er, en voor de boer was elke investering in productieverhoging rendabel, want (deels) gesubsidieerd. Vele ruilverkavelingen volgden, verspreid over de naoorlogse decennia, zowel op de hogere zandgronden als in de veenweidegebieden. In de jaren 80 kwamen de quoterings voor melk- en boterproductie, en werd het minder lucratief om een ruilverkaveling door te voeren.

In Fivelingo, Het Hogeland en het Oldambt, vanouds een akkerbouwgebied door de vruchtbare klei, waren de ruilverkavelingen weliswaar niet zo ingrijpend als op de arme zandgronden van Drenthe, Brabant en de Achterhoek, maar niettemin structureel.



De dorpen breiden uit

In de Groninger archieven liggen de uitbreidingsplannen van de dorpen op Het Hogeland. Vooral langs de spoorlijnen Groningen-Roodeschool en Groningen-Zoutkamp ontstonden forensenwijken zoals in Winsum, waar de aanleg van een provinciale weg gecombineerd werd met een nieuwe woonwijk, ook wel de margarinewijk genoemd. Het vak stedenbouw was nog nieuw, en er waren nauwelijks bureaus in gespecialiseerd. Daarom kent de provincie Groningen verschillende dorpsuitbreidingen van de ervaren ir. Pieter Verhagen (1882-1950), compagnon van het Rotterdamse bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Hij ontwierp ook het net genoemde uitbreidingsplan voor Winsum.

Architectenbureau Hoekzema-Beckering Vinckers ontwierp in 1941 de uitbreiding van Kloosterburen – de rondgaande Kloostersingel is nog altijd goedikbaar. De bedachte landarbeiderswoningen aan de buitenzijde van de Kloostersingel zijn (gelukkig) nooit gerealiseerd.

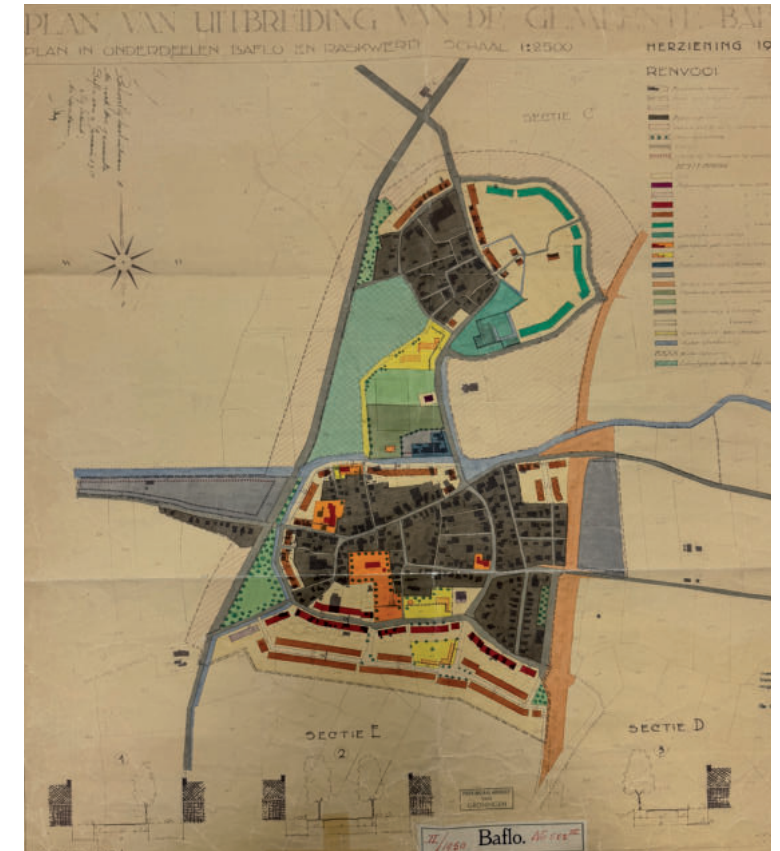
Voor het 'dubbeldorp' Baflo en Rasquert ontwierp stedenbouwkundige en Ploeglid ir. P. van Loo (1905-1991) in 1948 een uitbreiding waarin het open gedeelte tussen de wierdes onbebouwd bleef, zodat de wierden hun afzonderlijke landschappelijke kwaliteit zouden behouden. Dat was belangrijk, omdat het spoor en de provinciale weg de wierdes aan de west- en oostkant strak inklemden. In 1956 werd langs de Meymaweg in die open ruimte een MAVO school gebouwd, die al in de jaren tachtig sloot. In 2018 verrees er een school/kindcentrum naast, naar ontwerp van KAW, zodat de open tussenruimte inmiddels verdwenen is.



↓ Uitbreidingsplan Kloosterburen en Molenrij, 1941. [GA]



↓ Uitbreidingsplan Baflo en Rasquert, 1950. [GA]





In Eenrum zien we een fraai getrappt verkaveld woningbouwproject. Uithuizermeeden kreeg in 1959 een Christelijke Landbouwhuishoudschool met een tuin en ook moestuinperken eromheen, zodat meisjes goede boerinnen zouden kunnen worden of zouden kunnen voorzien in hun eigen bestaan.

Wehe en Den Hoorn groeiden in de jaren vijftig en zestig aan elkaar, ir. P. van Loo ontwierp een dorpsuitbreiding met veel arbeiderswoningen voor dit 'fabriekendorp', waar een melkfabriek, een limonadefabriek, een bietenzaad veredelingsbedrijf, diverse scholen en zelfs een stofzuigerfabriek gevestigd waren. In één van die scholen is vorig jaar het Ploegmuseum geopend.

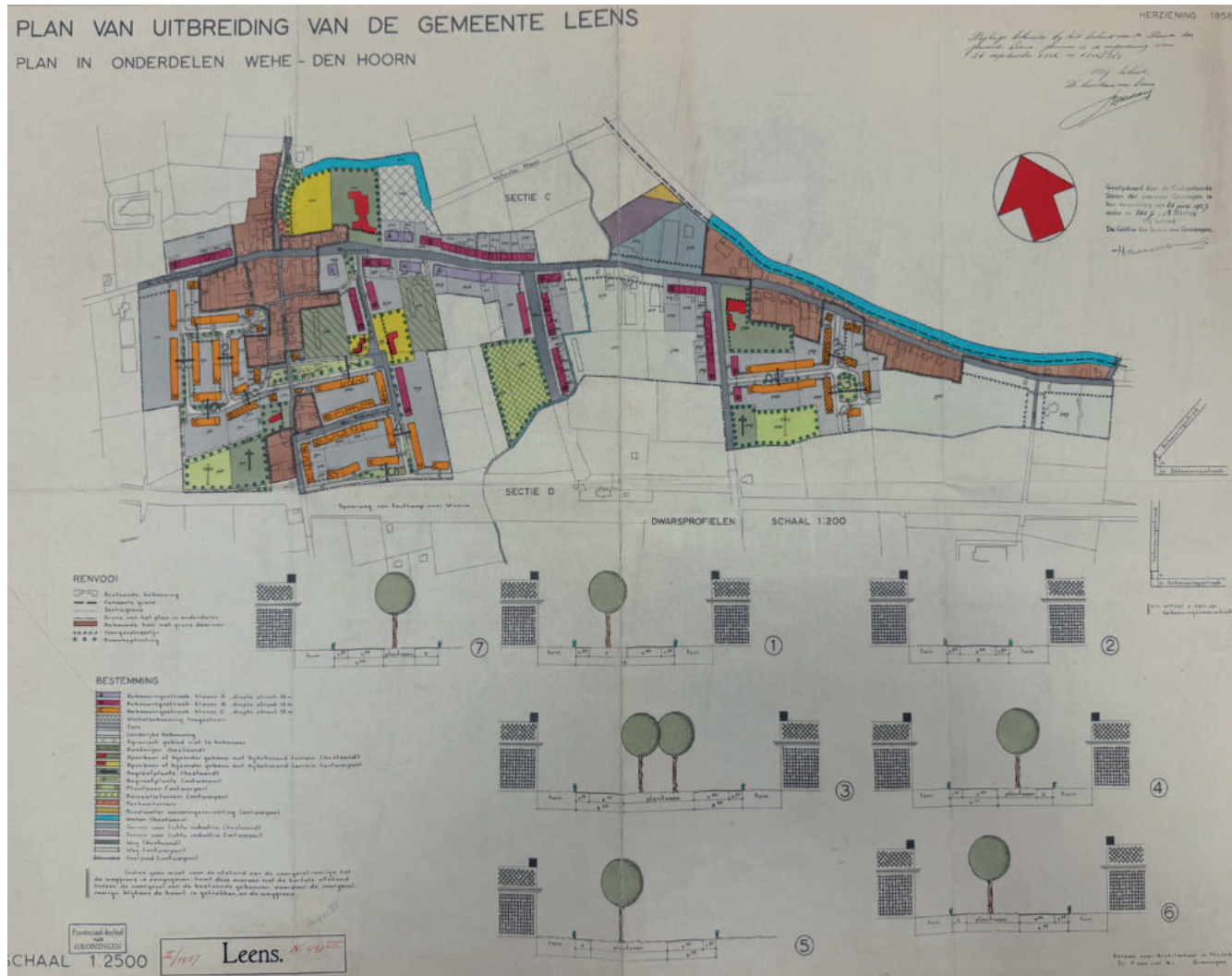


Christelijke landbouwhuishoudschool Uithuizermeeden, 1959. [GA]



School voor christelijke MAVO, Rasquert.







Zorgen over het platteland

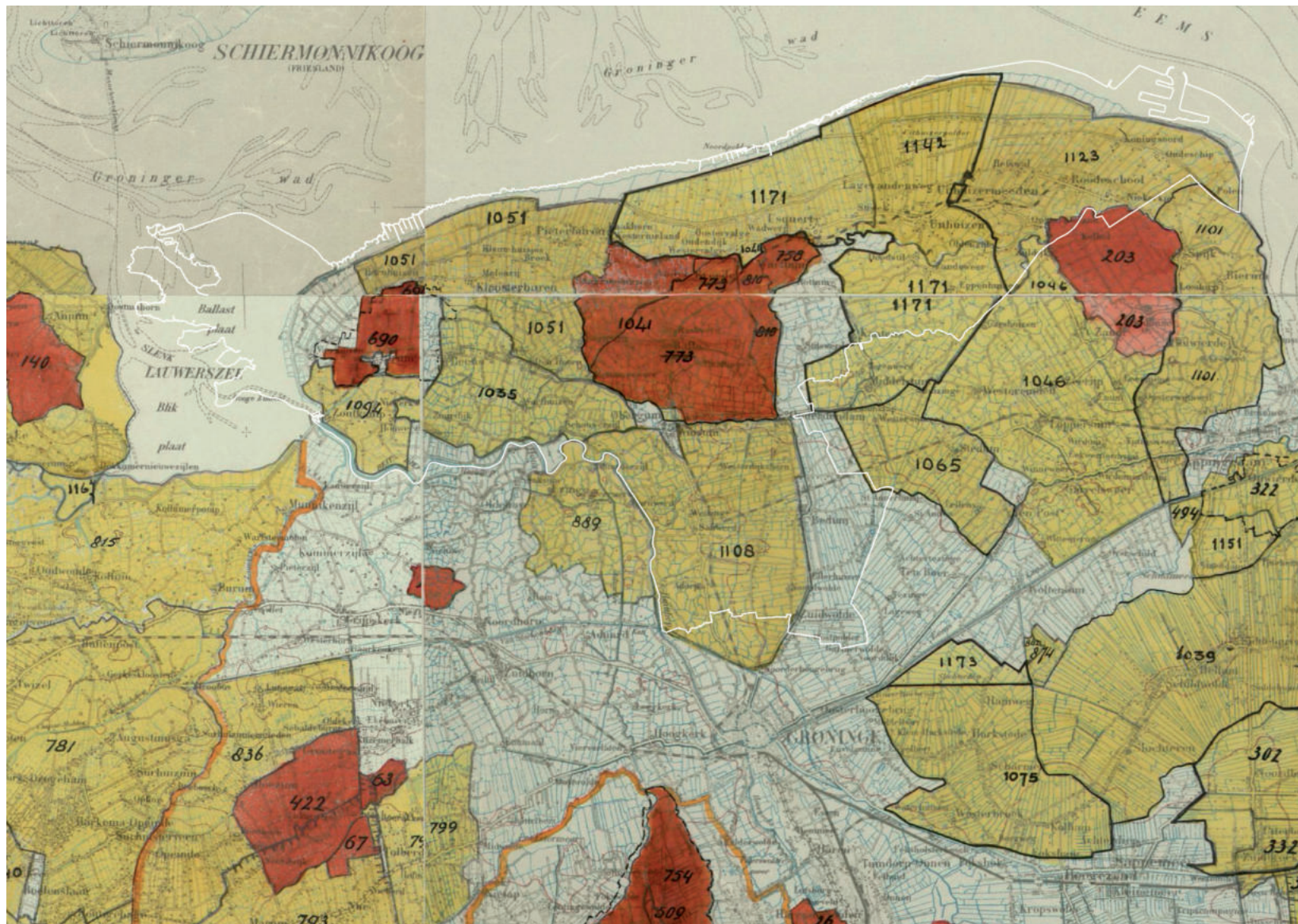
In 1959 verscheen er een alarmerende publicatie met als titel *Bedreigd bestaan*. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen. Een groep van burgemeesters, boeren, Tweede Kamerleden, Statenleden, plattelandsvrouwen, middenstand, waterschappen, het Groninger Landschap en de Volkshogeschool onderzocht met behulp van het Sociologisch Instituut in Groningen het 'gevoel van onbehagen en ongerustheid over de ontwikkelingsgang van Noord-Groningen.' De toekomst van de kleine dorpen, de middenstand en voorzieningen en de werkgelegenheid en ontvolking baarden zorgen. De achteruitgang van de traditionele landbouw had geleid tot een groot verlies aan werkgelegenheid. Jonge mensen vertrokken – de auto was nog geen massabezit. Als oplossing werd het begrip 'community organization' gebruikt: inwoners betrekken bij de ontwikkeling van hun dorp (community). Dat lijkt op onze huidige burgerparticipatie. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk stimuleerde dit werk door bij sociale projecten

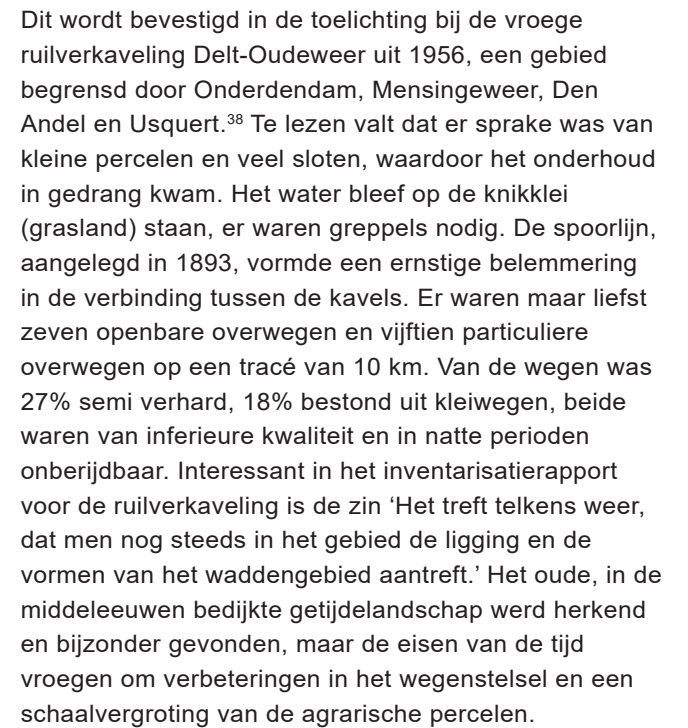
tien procent eigen financiële bijdrage uit een dorp en samenwerking tussen verschillend sociale groepen (lees de toenmalige religieuze en politieke zuilen) te eisen. Het concept werkte niet echt goed, omdat de bewoners meenden dat – het aardgas was inmiddels gevonden – hun welzijn ondanks de krimp verbeterde. In de nieuwe dorpshuizen bepaalden lokale leiders het programma, met als gevolg dat lang niet iedereen zich daarmee identificeerde.³⁷

Ruilverkavelingen: drie voorbeelden

Op de kaart van alle ruilverkavelingen op Het Hogeland staan een heleboel nummers die corresponderen met archiefdossiers van ruilverkavelingen in het Nationaal Archief. Eeuwenlang had Het Hogeland een kleinschalige verkaveling gehad. Percelen hadden vaak oude benamingen en oude dijktracés en sporen van verdwenen waterwegen vormden sympathieke onregelmatigheden. Dit verdween niet overal, maar werd wel generationaliseerd.

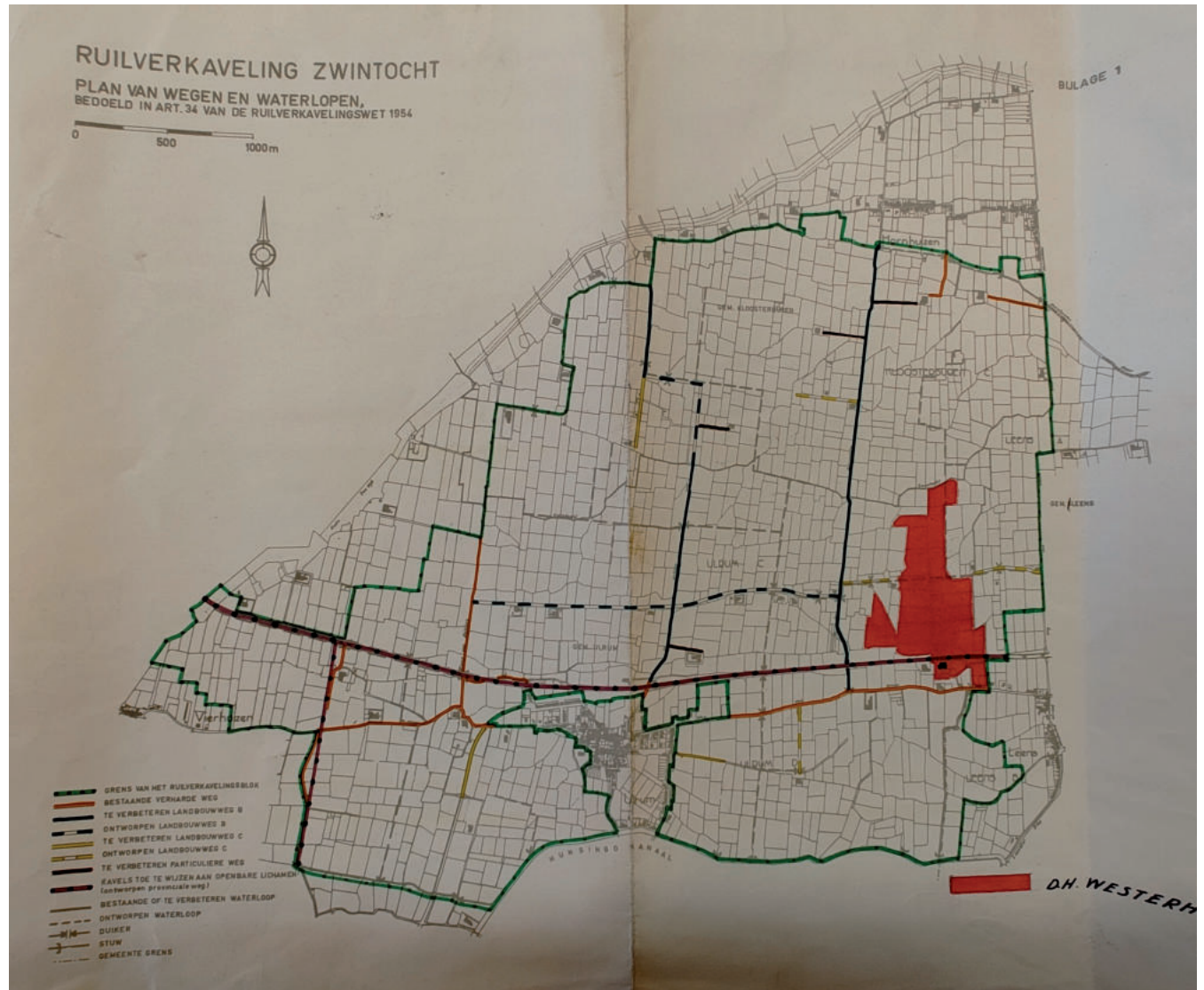






De ruilverkavelingen en bijbehorende mechanisering in de landbouw hadden grote sociale gevolgen. Waar boerenerven voor de komst van de grote machines veel mankracht nodig hadden, werd het stil op de erven. Landarbeiders moesten op zoek naar werk in de industrie en werden in de jaren 60 met bussen uit Usquert opgehaald om bij de Philips beeldbuisfabriek in Stadskanaal te gaan werken. Na 1973 bood ook de toen geopende Eemshaven werkgelegenheid.³⁹ In 1963 werd de prijsvorming op de grondmarkt volledig vrij. De overheid had er vanaf toen geen invloed meer op. In ruim 10 jaar steeg de grondprijs van 6.000 naar 60.000 gulden per hectare. Grondeigenaren werden door de jaren heen (multi)miljonair.

Ruilverkaveling Zwintocht nabij Ulrum stamt uit de jaren zestig: een gebied van 1.520 ha bepaald door twee oost-west lopende kwelderruggen met meerdere wierdes.⁴⁰ De 'informatieve vergadering' werd in 1961 in hotel Mercurius in Leens gehouden. Opvallend op de tekeningen uit het Nationaal Archief is de nieuw aan te leggen provinciale weg, de N361. Tussen Mensingeweer en Ulrum werd hiervoor het oude tracé van de spoorlijn de Marnelijn gebruikt. Het land van pachter D.H. Westerhuis is op een van de plankaarten rood gekleurd, Westerhuis had namelijk verschillende bezwaren. De nieuwe provinciale werd tussen zijn boerderij en 40 ha land gelegd. Dat zou gevaarlijke situaties opleveren. 'De exploitatie van het land zal in de toekomst bijna dagelijks met levensgevaar (boer, landarbeiders, loonwerkers etc.) zijn verbonden; men realiseert zich maar eens welke afstand een auto met 90 km snelheid aflegt, tegenover een stilstaande trekker of combine, welke zich dan in beweging moet zetten om de overweg te passeren.'⁴¹



- ↓ Plan van wegen en waterlopen voor ruilverkaveling de Marne, 1971. [Archief Leens]
- Volgende pagina: N363 bij Warffum

Uiteindelijk werd, om Westerhuis' bedrijfsvoering niet aan te tasten, een verbindingsweg aangelegd tussen Leensterweg en de provinciale weg. Aan de noordzijde van de provinciale weg kwam een klinkerpad naar het land. Twee jaar later schreef Westerhuis een stuk in de krant, omdat de provincie de weg op een later tijdstip dan de ruilverkaveling zou aanleggen. De grond uit de te graven berm sloten langs de weg zou dan niet gebruikt kunnen worden voor het dempen van oude landbouwsloten en het ophogen van laagten. Westerhuis vond dit zo'n gebrek aan samenwerking dat hij er voor in de pen klom.⁴² Andere boeren stuurden bezwaren in over de voorgestelde wegbeplantingen. Daar hadden zij geen trek in, want die benamen het goede zicht en waren dus onveilig. Het gevolg was dat alle wegbeplantingen vervielen en er meer beplanting werd aangebracht rondom de erven. Bovendien werden twee voormalige erven aan de ingenieur A.J. van de Brielweg beplant met bomen, deze percelen zijn nog altijd als zodanig herkenbaar. Als we deze grieven naast de voorbeeldige publiek-private samenwerking aan het begin van de 20^e eeuw leggen, toen boeren en gemeente eendrachtig werkten aan de Dijksterweg in Kloosterburen (zie eerder in dit rapport) dan is wel voor te stellen dat de komst van een sterke planmatig werkende overheid niet voor iedereen een vooruitgang was.

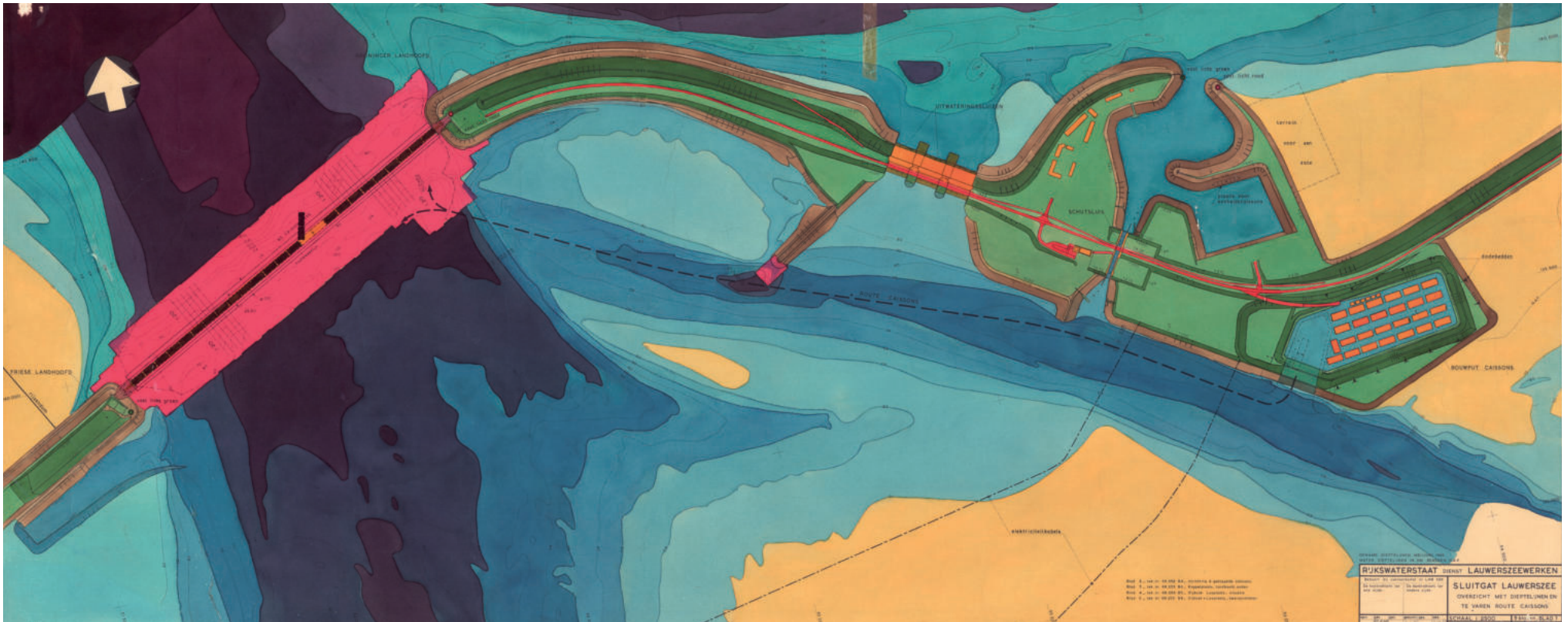
Ten noorden, oosten en zuiden van ruilverkaveling Zwintocht lag een enorme ruilverkaveling met de naam 'De Marne'. Deze kwam eind jaren zestig, begin jaren zeventig in behandeling. De inzichten en vooral het maatschappelijk belang van archeologie en cultuurhistorie waren gaandeweg de grote veranderingen



in het landelijk gebied sterker geworden. Daarom toont het landschapsplan weliswaar een reducering van het aantal maren, maar ook de aanleg van nieuwe dorpsbossen, aandacht voor het bodemarchief, nieuwe wegbeplanting en bescherming van het Reitdiep en van molens. Oude routes, zoals de trekweg langs het Warffuister Loopdiep, waren niet berekend op de zware machines. Deze problematiek, gevoegd bij de verdergaande intensivering van akkerbouw en veeteelt en de wens om de algehele leefbaarheid te verbeteren, vormde de aanleiding voor het wegenplan binnen het ruilverkavelingsplan de Marne van 1971.

Dit plan stelde onder meer 27 kilometer aan nieuwe wegen voor, met als doel het agrarische gebied beter te ontsluiten.⁴³ Een onderdeel van dit wegenplan was een nieuwe 'interlocale' weg. Op de bijbehorende kaart is deze ingetekend van Leens, lopend zuidelijk langs Warffuizen richting het Reitdiep. Deze nieuwe weg, met een geplande breedte van 3,5 meter, moest ruim baan bieden aan het moderne landbouwverkeer en verkeer van de trekweg afleiden. Daarnaast voorzag het wegenplan opnieuw in een oostelijke en westelijke rondweg om de dorpskern van Warffuizen – wederom met connectie op de trekweg.





In zijn lezing in restaurant Riche op de Vismarkt in Groningen had ir. A.G. Maris, directeur-generaal van Rijkswaterstaat in 1956 gesproken over verhoging van de Lauwerszeedijken dan wel de aanleg van een nieuwe dijk. Maar in het Kabinet De Quay ontbrak de bereidheid voor afsluiting van de Lauwerszee in het geheel.⁴⁴ 'Den Haag negeert het noorden' was de strekking van een beroemde speech van Herman Derk Louwes

uit de Westpolder, tevens de machtige voorzitter van het Landbouwschap. In 1960 werd toch de beslissing genomen om de Lauwerszee af te sluiten en werd maar liefst 9100 ha landbouwgrond ingepolderd. Het Lauwersmeergebied werd naast een landbouwgebied ook een waardevol natuurgebied met een militair oefenterrein Marnewaard. De landschapsarchitecten van het Staatsbosbeheer, die ook de landschapsplannen

voor de ruilverkavelingen maakten, ontwierpen een nieuw landschap van grote, stoere lijnen. Al in 1968, voor de definitieve afsluiting van het sluitgat Lauwerszee door de Dienst Lauwerszeewerken, verscheen er een toeristische kaart van De Marne met daarop het vogelgebied rond het Lauwersmeer, en alle kerken van de Marne. Het is een relatief vroeg voorbeeld van het besef van schoonheid van dit gebied.



← Landschapsonwerp voor de Lauwerszee van Staatsbosbeheer. [HNI]



Helemaal aan de andere (oost)kant van gemeente Het Hogeland werd in 1973 de Eemshaven geopend. De Dienst der Domeinen had 900 hectare kwelder ontgonnen om rond de havens chemie- en oliebedrijven met werkgelegenheid voor voormalige landarbeiders. Het Groningse aardgas en zoutwinning waren belangrijke drijfveren voor de haven. Maar door de oliecrisis kwam een aantal activiteiten pas laat op gang, zoals de in 1976 opgestarte veerdienst naar Borkum door AG Emst. Kort daarna volgde de Eems electriciteitscentrale, gevolgd door de afbouw van cruiseschepen door Meyer Werft uit Emden. In de afgelopen jaren heeft Google zich er gevestigd en is nog eens 600 ha in de Oostpolder aangekocht voor de vestiging van bedrijfsgebouwen. Voor het dorp Oudeschip zal deze ontwikkeling zeer ingrijpend zijn.





Rixona Westervolge Raspatat.





Werd de aandacht voor landschap en cultuurhistorie in de ruilverkavelingen sterker, ook in de bebouwde omgeving kwam er meer gevoeligheid voor schoonheid en erfgoedwaarde. Zo zien we hier een bestemmingsplan voor de kern van Eenrum, met alle kaphellingen getekend. En uit hetzelfde jaar 1972 een foto van Lenie 't Hart die een zeehond in ontvangst neemt voor haar zeehondencrèche in Pieterburen. De liefde voor dieren bleek een enorme publiekstrekker. Het gestegen bewustzijn over landschap, natuur, flora en fauna, kortom het ecologisch systeem, leidde tot de oprichting van de Stichting Wees wijs met de Waddenzee met het beroemde logo. Het Rijk ging mee in deze koers tot bescherming en stopte de aanwas (landaanwinning) van kwelders, maar niet nadat het eerst nog 4,5 miljoen kuub zand won om de dijken op +8,5 NAP te brengen. Compromissen zijn van alle tijden.

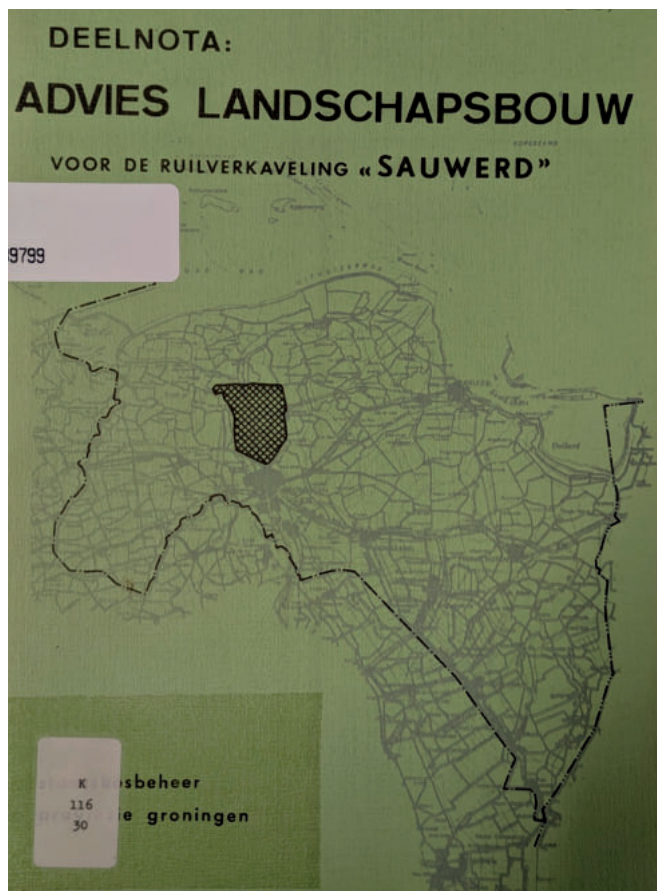


Lenie 't Hart neemt de zeehond in ontvangst voor haar zeehondencrèche in Pieterburen, 1972. [NIMH]

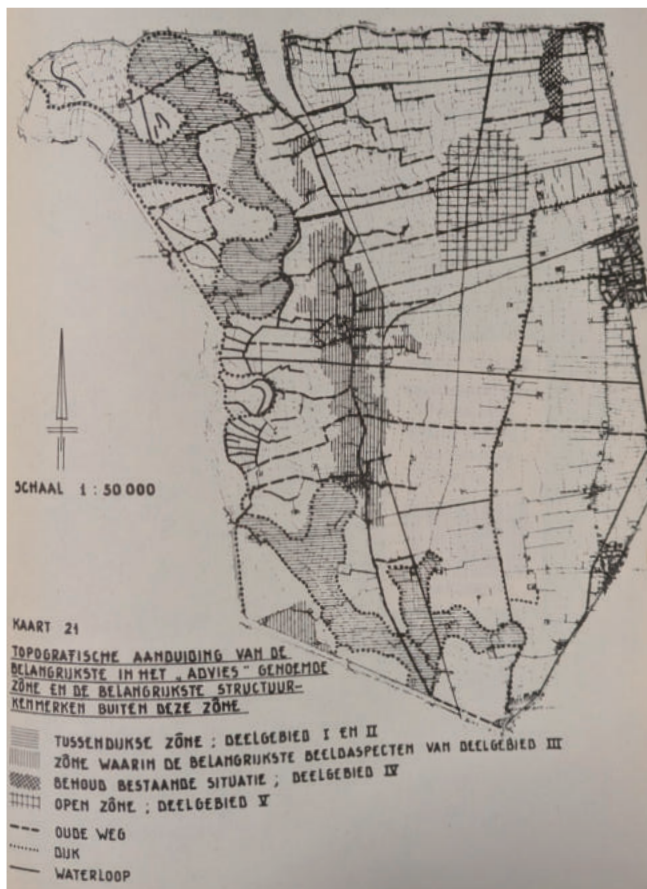


Logo Waddenvereniging.





Een ruilverkaveling waarin het echt over een andere boeg werd gegooid, is die van 1977 rond Sauwerd. Uiteraard ging het om modernisering van de landbouw, door perrceelsvergroting, vormverbetering, egalisatie, wegaanleg en waterstandsverlaging, maar de Cultuurtechnische Dienst liet uitgebreid onderzoek naar gebiedsplannen die de cultuurhistorie zoveel



mogelijk zouden sparen.⁴⁵ In het landschapsplan waren de aanbevelingen voor het Reitdiepdal: behoud de kromme lijnen in het relief, m.n. tussen de oude Hunzedijken, bouw nieuwe boerderijen met als inspiratie de vormen, afmetingen en materialen uit het gebied, leg recreatieroutes aan op oude paden, langs waterlopen of langs dijken, plant geen nieuwe bomen aan, het gaat



om openheid. Het is niet toevallig dat in dit gebied nu de Koningslaagte als weidevogelreservaat is ontstaan. Hier wordt het waterpeil nu juist hoog gehouden met behulp van een windwatermolen, iets wat in de ruilverkavelingen oude stijl ondenkbaar zou zijn geweest. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.



Koningslaagte, Reitdiepdal: van ruilverkaveling naar weidevogel
reservaat. [Aerophoto Eelde]



© AEROPHOTO E

11. De orde van de markteconomie



Na een periode van ongeveer zestig jaar waarin industrievestigingen, gaswinning, ruilverkavelingsplannen en stadsuitbreidingen werden gecoördineerd door de Staat, vaak met deelneming van (semi publieke) bedrijven als de NAM en de Heidemij, veranderde het politieke tij. Onder Lubbers, de ondernemer-minister-president, begon vanaf 1982 begon zogenaamde marktwerking en decentralisatie van overheidstaken in zwang te komen. De overheid moest krimpen, en de kennis kon veel beter en goedkoper door adviesbureaus worden geleverd. Schaalvergroting in het onderwijs deed kleine scholen uit dorpen verdwijnen, andere publieke voorzieningen zoals bibliotheken, frequent openbaar vervoer en postkantoren werden steeds minder overeind gehouden. Maar de echte catastrofe moest toen nog komen. De aardbevingen als gevolg van de gaswinning waren er al langer, maar het aantal bevingen nam toe na 2010. Decennialang werden de gasvoorraden in de bodem van de provincie Groningen door de rijksoverheid gebruikt als motor van de welvaartsstaat, nu de keerzijde van de gaswinning aan de orde is, lijkt het voor diezelfde overheid ondoenlijk fatsoenlijke compensatie te bieden in een helder proces. Flip de Kam, emeritus hoogleraar Openbare Financiën aan de Rijksuniversiteit Groningen rekende in 2009 in de NRC voor: 'Zonder de gasbaten hadden de burgers in de loop van de jaren 211 miljard euro meer aan belastingen en sociale premies moeten opbrengen om de gedane collectieve uitgaven te kunnen financieren.' Wat volgde was een jarenlang, zeer

moeizaam proces waarin ook weer op systeemniveau weeffouten zaten: de verhouding tussen bedrijfsleven en overheid, het achterblijven van versterkingsadviezen, de burger die niet vooruitkomt in het bureaucratisch moeras, en partijen die naar elkaar wijzen. De parlementaire enquête van najaar 2022 illustreerde dit beeld in volle omvang.

Wat de planologie van het (agrarisch) buitengebied betrof: in de jaren '90 werden de agrarische consultant- en productschappen opgeheven, in 2008 werd de centrale ruimtelijke ordening afgeschaft, in 2010 volgde een korting op de natuurbudgetten tot wel 70%, in 2012 was de zware aardbeving bij Huizinge. In 2015 verviel het melkquotum en konden melkveehouders uitbreiden, in 2015 werd de Dienst Landelijk Gebied opgeheven. De centrale rijkssturing op het agrarisch buitengebied van Nederland, uitgaande van een sterke kennisbasis met onafhankelijke planologen, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en landbouwadviseurs, was ten einde gekomen.

'Stedelijkheid zonder stad' (1999)

Nog even terug naar het alarmerende boek *Bedreigd Bestaan* uit 1959. De Noord-Groningse leegloop sloeg in de jaren zeventig om naar groei. Door de opkomst van de auto konden mensen op het platteland wonen en werken in de stad. De Noord-Groningse dorpen kwamen weer tot bloei, en tegenwoordig zijn het juist deze dorpen die de identiteit van Noord-Groningen bepalen. Het is dit

fenomeen waar Rik Herngreen bij de VROM raad, het adviesorgaan van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, in 1999 op de conferentie 'Lauwersland' de aandacht voor vroeg. 'Lauwersland, de kleine dorpen voorop, is in de eerste plaats en steeds meer het woongebied van stedelingen met een afwijkende woonvoorkeur, afkomstig uit alle windstreken. Ze brengen meer welvaart, welzijn en werk dan landbouw en toerisme samen.'⁴⁶ Succesfactoren waren de heel eigen, alleen voor de nichemarkt aantrekkelijke omgeving, de zeer lage onroerend goed prijzen en de relatief overbrugbare afstand naar de stad Groningen. 'Die combinatie trekt een bont allegaars van mensen met weinig geld en een grote ruimtelijke wens. Ook hoge inkomens die niet dol zijn op keurige suburbs en niet opzien tegen wat extra reistijd. Mensen die hun geld van buiten halen en het voor een flink deel in de eigen omgeving uitgeven. Al die verschillende pluimages gaan bovendien sociale, culturele en economische betrekkingen met elkaar aan die geen opbouwwerker zou kunnen verzinnen.' Herngreen noemde het een 'soort verdunde hoogstedelijkheid', die samen met het 'weerbarstige maar ook verslavende landschap' maakte dat het gebied extra aantrekkelijk was voor nieuwkomers van verschillende signaturen.' Antropoloog Jan Dirk Gardenier herhaalde het onderzoek *Bedreigd Bestaan* in 2009 en publiceerde het boek *Rijk met kleine dorpen. Een sociologische studie naar het platteland* (2012), waarin hij vaststelde dat de somberheid onterecht was geweest. Er was de afgelopen jaren zelfs groei

↓
↓

Monnikenwerk 2025: kunst in de kerk.

↓

Dorpsgenoten van Jan Dijkstra, Oude Schip.

→

Ploegmuseum in Wehe-Den Hoorn.



te constateren en de leefbaarheid was duidelijk beter geworden. Deze aantrekkingskracht is nu, in 2026, ondanks de aardbevingen, allerm minst verdwenen, zelfs wellicht gegroeid, met dank aan de webwinkels, de ebikes, de Coronatijd en het digitaal vergaderen. In de sociale en economische plannen van Nij Begun wordt echter wonderbaarlijk genoeg niet in dergelijke termen over het landschap als vestigingsfactor gesproken. Nee, het landschap lijkt een dumpplek voor industrie, voor bedrijventerreinen, voor waterstof en infrastructuur, met daartussen de vrijetijdseconomie – die vaak even grote wonden slaat in datzelfde landschap. Functies van de stedelijke periferie, kortom. De mensen die er wonen, hun organisatiekracht en verdienvermogen, hun human capital – die lijken niet in beeld. Zou Het Hogeland ook durven nadenken over een ontwikkelstrategie vanuit haar eigen kwaliteiten? Waarin, de VROM raad indachtig, economische doelmatigheid, sociale rechtvaardigheid, ecologische duurzaamheid en culturele identiteit de pijlers zijn?

Terug naar Usquert. Het dorp telt 28 verenigingen, maar lijdt onder de verpaupering van straten, omdat arbeidsmigranten gehuisvest worden in door beleggers opgekochte woningen. Giftige mechanismen die een lokale samenleving ontwrichten. Kortom, wie zijn de kluftmeesters van tegenwoordig? Kan het Reglement van de cluft opnieuw betekenis krijgen in een samenleving die het in toenemende mate weer 'zelf' moet oplossen? Want er komt nogal wat op ons af. Klimaatverandering, bodemdaling, verzilting, waterveiligheid, brede welvaart, woningbouw, defensie.



Aan de mensen op Het Hogeland zal het niet liggen. Vele bijzondere initiatieven kwamen al in dit verhaal voorbij. Het Hogeland barst van de culturele initiatieven; in de wonderschone kerken, in het nieuwe De Ploegmuseum, in de historische kerkenpaden die in Warffum zijn aangepakt. Een stichting als Vakland Hogeland ('leren en ontwikkelen met de regio als

DE HUISKAMER van Warffum in mrt 2025



- ma 3 mrt, 15-17 u. Tafelkleden maken met Linet. Koffie/thee gratis.
- vr 7 mrt, 20:30-23:00 u. Live muziek: *Da Vida*.
- za 8 mrt, 10-12 u. Thuiskamer. Schuif aan voor koffie, thee, koek en kiets!
- wo 12 mrt, 14-16 u. Scheerwol. Neem je eigen brei- of haakwerk mee. €3 Koffie/thee gratis.
- vr 14 mrt, 20:30-23:00 u. Cinema het Hogeland. *Jour de fête* (1948), cultfilm van Jacques Tati.
- za 15 mrt, 10-12 u. Thuiskamer.
- za 15 mrt, 12-14 u. Boeken ruilen & stillerzen
- za 22 mrt, 10-12 u. Thuiskamer.
- wo 26 mrt, 14-16 u. Scheerwol. Neem eigen brei- of haakwerk mee.
- vr 28 mrt, 20-24 u. Laatste-vrijdag-van-de-maand-club.
- za 29 mrt, 10-12 u. Thuiskamer.
- vr 4 apr, 20:30-23:00 u. Live muziek: *Soppin' Biscuits*
- za 5 apr, 10-12 u. Thuiskamer.
- za 5 apr, 12-14 u. Boeken en platen.
- za 5 apr, 14-16 u. Oplaplab. Het repair café van Warffum!
- ma 6 apr, 15-17 u. Tafelkleden maken met Linet. Koffie/thee gratis.

**Noorderkerkpad 13
huiskamerwarffum.nl**

school') spoort informele dorpsleiders op, voorziet ze van een basisinkomen, training en netwerk en maakt ze onderdeel van de gebiedscoöperatie. En ieder jaar weer fietsen nieuwe middelbare scholieren door weer en wind naar de stad Groningen en maken zij hun eigen landschapsherinneringen. Zie vanaf pagina 120 voor de conclusies van deze tijdslaag.



Wandelpad Oudeschip



Bedum, Zuidwolde



Meerstemmigheid op Het Hogeland

In de interviews die ik op Het Hogeland heb gehouden, zijn uiteraard verschillende perspectieven te horen. Aan het begin van dit rapport staan de uitspraken van de leerlingen van Het Hogeland College, hieronder kunt u de uitspraken van de overige geïnterviewden vinden.

‘Een boer in de buurt was uitgekocht in Rotterdam voor de stadsuitbreiding, 40 ha had hij, hier kon hij er 200 weer kopen’

‘Heel fijn, al die fietspaden die erbij zijn gekomen’

‘Het is zo jammer, al die energie om steeds maar weer te procederen – maar er is geen andere weg’

‘Je ziet aan het groenbeheer dat we in een grotere gemeente zijn opgegaan’

‘Wij hebben als agrariër nu al last van zoute kwel’

‘Je merkt nog steeds dat stedelijke in Winsum, dat van Groningen geen stad mocht worden’

‘Melles is ook geëmigreerd’- zeiden ze bij mij thuis, als iemand iets pas heel laat ontdekt.’

‘Ons probleem is niet sociaal of economisch, ons probleem zijn de aardbevingen. Wij willen onze huizen,

ons landschap en onze cultuur behouden’

‘Eenrum dat was Sodom en Gomorra. Niet christelijk en motorcross, een wilde toestand daar’

‘Als de chemie eraf moet, gaan we terug naar de jaren zestig, met 1/3 minder oogst. Dan komt er honger.’

‘Boeren die kleinschalig willen boeren wordt het onmogelijk gemaakt door Friesland Campina en de overheid: ‘voor 40 koeien komen we niet’

‘Nadat het thuispellen voorbij was, gingen de garnalen van Heiploeg in Zoutkamp naar Marokko, een hele vrouwenfabriek was daar, koelwagens naar Marokko reden af en aan’

‘Hoe bind je mensen aan elkaar, is onze hoofdzorg. ‘t Is zo’n enorme gemeente’

Het is de kunst om vanuit al die perspectieven tot de goede koers te komen. In deze gebiedsbiografie zijn veel personen langsgekomen met een grote betekenis voor Het Hogeland. We hebben ze ‘hulpbronnen voor Het Hogeland’ genoemd. Samen staan voor samenhang in de benadering van alle opgaven. De borgheren kunnen ons helpen bij het creëren van nut en schoonheid. Geert Reinders kan ons helpen met

de innovatie in de landbouw. Burgemeester Enno Wiersma van Winsum staat voor wederkerigheid tussen overheid, inwoner en samenleving. Theda Mansholt staat voor het landbouwonderwijs. Socioloog Hofstee helpt met inzicht in de eigenheid & mentaliteit van Het Hogeland en waterbouwer Johan van Veen natuurlijk bij de waterveiligheid. Ede Staal bij de emotie van het landschap en Tine Clevering bij het koesteren en verzorgen van de eigen cultuurgoederen. Tot slot Siebren Boerhave, een van de leerlingen in de klas op Het Hogeland College, aanjager en initiatiefnemer van de jongerenraad – zijn optimisme en initiatief voor jongeren, boeren én landschap wens ik eenieder toe.

Om tot een afgewogen gebiedsplan te komen is het nuttig om de volgende uitgangpunten te hanteren:

- Het is duidelijk waar het gebied als geheel voor staat en wat de leidende principes van het gebied zijn
- In het gebied hebben alle leden een plek en voelen zij zich er voldoende bij voelen horen om hun werk goed te kunnen doen; er is zekerheid, veiligheid, helderheid en houvast
- In het gebied is straks een goede balans tussen ja en nee, tussen geven en nemen
- Het is helder wat we wel en niet doen in het gebied
- Er is voldoende autonomie voor het gebied, zonder losgezongen te worden van de buitenwereld

Conclusie

Zeven gouden regels voor doorontwikkeling van de gemeente Het Hogeland

Als **identiteit** en **imago** samenvallen is er sprake van een **sterk merk**. Wees als gemeente zelfbewust over je oorsprong, en kritisch op economische plannen van buiten. De eigen geschiedenis bevat zoveel kansrijke elementen.

1 Creëer een langetermijnperspectief voor de bodem, het water en de natuur. Dit veronderstelt vergaande keuzes en de durf om te experimenteren met (woon)vormen die hierop inspelen.

2 Gebruik de eigenheid en logica van het landschap voor de opgaven van vandaag.

3 Voorkom fragmentatie van het landschap. Heb oog voor de structuurlijnen en structurerende elementen als ontwerpogaves: de (water)wegen, hun profiel en beplanting, de dorpsranden en hun beplanting, de te ontwerpen nieuwe energiebronnen. Een sterk raamwerk houdt het landschap leesbaar en maakt ruimte voor nieuwe functies. Realiseer die nieuwe functies zoveel mogelijk op plekken waar al een

4 Koester de enorme tijdsdiepte en intensiteit van de culturele, agrarische, industriële en maritieme geschiedenis. Kijk telkens door de culturele bril naar het landschap en de nieuwe opgaven: hoe kunnen ze meer vraagstukken tegelijk bedienen?

5 Waardeer en erken de kennis en ervaring van de inwoners van de gemeente Hogeland door met hen keuzes te maken voor de lange termijn;

ingreep is gedaan. Bijv. rond voormalige borgterreinen, boerenerven of in ruilverkavelingselementen. De landschapsplannen van de ruilverkavelingen laten de voorbeelden zien. Wees ambitieuzer bij het ontwerp van nieuwbouwwijken en dwing wederkerigheid met de projectontwikkelaar af, bijv. een groenfonds en toegankelijkheid van het buitengebied rechtstreeks vanuit het dorp.

6 Formeer een integraal Kwaliteitsteam voor de hele gemeente, dat de systemische en ruimtelijke kwaliteit in de gaten houdt en helpt met het concreet maken van ambities uit de Omgevingsvisie. Laat de verantwoordelijk wethouders consequent aanwezig zijn bij de vergaderingen.

7 Leer van oude gebruiken voor nieuwe processen: onderzoek een nieuwe vorm van Kluft-reglementen en beklemming, vertel het verhaal van de verlichte landbouwers, organiseer wederkerigheid tussen de landschaps-'vervuilers' en wat zij teruggeven aan landschapsversterking. Durf ook nee te zeggen tegen economische projecten als ze het landschap vervuilen en geen arbeidsplaatsen opleveren.

Hulpbronnen voor het Hogeland

De personages hieronder staan samen voor samenhang in de benadering van alle opgaven.



De borgheren, **nut en schoonheid**



Geert Reinders, **landbouwvernieuwing**



Enno Wiersma, **wederkerigheid**



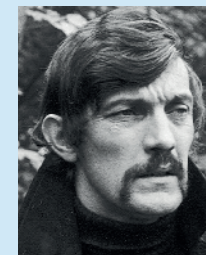
Theda Mansholt, **landbouwonderwijs**



Hofstee, **eigenheid en mentaliteit**



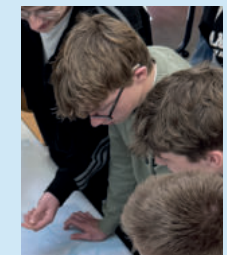
Johan van Veen, **waterveiligheid**



Ede Staal, **emotie van het landschap**



Tine Clevering, **eigen cultuur koesteren**



Siebren, **optimisme, invloed, boeren én landschap**

Werk vanuit wat er al is

Wanneer er gewerkt of ontworpen wordt aan nieuwe wegen, de inrichting van bestaande wegen, het herstel van waterwerken of vaarwegen en de inrichting van de openbare ruimte, is het van belang de eigenheid en oorsprong van de plek in het ontwerp te betrekken. Allereerst is het dan nodig om het verhaal van Het Hogeland te kennen, zoals dat beschreven is in de verschillende episodes van deze gebiedsbiografie. Daarnaast bestaan er vele gemeentelijke en provinciale documenten, waarin het eigene van het landschap in punten wordt opgesomd, de belangrijkste daarvan zijn wel de waardenkaarten uit de Omgevingsvisie van gemeente Het Hogeland.

Om meer grip te krijgen op de ruimtelijke eigenschappen van elke tijdlaag in het landschap, hebben we de geschiedenis van Het Hogeland hieronder samengevat in zeven collages. De collages bevatten de kernelementen van de periodes waarin het landschap van Het Hogeland een nieuw gezicht kreeg, óver de oudere inrichtingslagen heen. Bovendien hebben we 15 profielen van bestaande wegen met historisch beeldmateriaal uitgelegd, zodat nieuwe ingrepen zich kunnen verhouden tot die van voorheen. In dit project heeft Bureau Felixx een 'Leidraad openbare

ruimte' gemaakt, waarin een voorzet is gedaan voor de toekomstige inrichting van wegen, waterwegen, dorpsranden en pleinen. Onze profielen duiden diezelfde plekken vanuit cultuurhistorie.

De lagen die over elkaar liggen zijn op het eerste oog niet zo makkelijk te herkennen. Maar ze zijn er wél, en bepalen het eigene, de ziel van de plek. Soms is het de stilte van een kerkepad op een wierde, een overbodig geworden binnendijk, het rechte tracé van een trekvaart of een dorpsbos uit de ruilverkavelingstijd. Hoe wordt het mogelijk in het ontwerp rekening te houden met deze structuren en karakteristieken, zodat nieuwe ingrepen zich optimaal voegen in het bestaande? Want als dat lukt, ervaren inwoners en bezoekers van Het Hogeland meer samenhang en eenheid in hun leefomgeving. Begin het werken aan een nieuwe ingreep daarom vanuit wat er al is.

Niet alle ingrepen worden door de gemeente Hogeland gedaan. Overleg met waterschap en provincie om tot de beste ruimtelijke kwaliteit te komen, is daarom van belang, bij voorkeur voorzien van cultuurhistorisch advies. Om te begrijpen in welke context er wordt gewerkt, is het raadzaam om 'af te pellen' hoe de plek er

eerder uitzag. **Het advies is om bij elke grote ingreep (een nieuwe weg, een grootschalige herinrichting van een weg, straat of waterweg) een quick scan cultuurhistorie uit te voeren**, die niet alleen het geclassificeerde erfgoed op een rijtje zet, maar ook oog heeft voor recentere tijdlagen zoals dorpsuitbreidingen en ruilverkavelingen. Zo kan de essentie van het ontwerp uit elke tijdlaag worden meegewogen in de nieuwe ingreep. Uiteraard kan het ook voorkomen dat een plek een geheel nieuwe inrichting nodig heeft – maar dan is de afweging in ieder geval helder. **Voor de vertaalslag van cultuurhistorische kennis naar een technisch (weg)ontwerp is het nodig dat cultuurhistoricus en ingenieur samen aan tafel zitten en de essenties van het bestaande aan de wensen van het toekomstige worden gekoppeld. Doe dit heel vroeg in het planproces.**

Overwogen kan worden om, complementair aan de afdeling Erfgoed van de gemeente, een 'vliegende keep' cultuurhistoricus paraat te hebben staan die snel en efficiënt advies kan geven, al dan niet aangevuld met een korte (archief) quick scan.

Occupatielaag 1: Dijken en wierdedorpen

Het Hogeland is grotendeels een bedijkt waddegebied, waar maren (bochtige, natuurlijke waterlopen) de vroegere afwatering laten zien. In deze laag van het landschap en de tijd gaat het om de logica van het open wierdenlandschap met de dorpen, die vaak in een rij op oude kwelderwallen liggen. De collagekaart laat zien dat het wierdedorp een heel eigen logica kent met een haventje, kerk op het hoogste punt, een cirkelvormige structuur van wegen en boerderijen aan de rand. Daar horen smalle wegen en kerkepaden bij, en klinkerbestrating. Er is sprake van doorzichten naar het omringende (vaak ruilverkavelde) cultuurlandschap. Een wierdedorp verdraagt geen grootschalige ingrepen, vele zijn ook beschermd dorpsgezicht. Houd de dorpsranden en het dorpsilhouet in het oog, een uitbreidingswijk met nieuwe (rond)weg kan het aanzicht van het dorp grote schade doen – dit is een hele zorgvuldige ontwerpogave. Tracé, profiel, wel of geen bermsloot of beplanting, materiaalkeuze, het inpassen van parkeren - alle ontwerpbeslissingen van groot naar klein doen ertoe. De dijken van Het Hogeland kennen verschillende generaties, waarbij de dijk steeds verder naar het noorden opschoof (zie de gebiedsbiografie). Dijken maken het landschap leesbaar en bieden oriëntatie. Oude dijkrelicten liggen soms los in het landschap, vaak met een weg erlangs. Dijken vertellen het verhaal van waterbeheer, van landbouw en landgebruik, van aanwasolders en van de zeekering. Houd rekening met het tracé, het profiel en houdt de weg langs de dijk ondergeschikt in breedte en profiel.

FAMILIE VAN GEBOUWEN OP DE WIERDE



De kerken op het hoogste deel van de wierden.

Dorpsschool, pastorie, onderwijzerswoning en café.

Later gestichte kerken.

BOERENERF



Na bedijking boerderijen aan de rand van de wierden.

Landaarbeidershuisjes op het erf.

Boerenerven werden soms fabrieken.

CULTUURLANDSCHAP EN LANDSCHAPSELEMENTEN



Priel. Elke wierde ligt aan zo'n door de zee gevormde stroomgeul.

Haven aan de voet van de wierde.



Openheid op de wierde: kavels tussen de huizen en boerderijen.

Beplante erven aan de randen van de wierden.



Doorzichten tussen de huizen op de wierde.

Kerkhoven en begraafplaatsen, soms op de wierde, soms in het landschap.

De orde van de wierdedorpen

De wierdedorpen van Hogeland worden gekenmerkt door de samenhang van beplante erven, smalle en licht slingerende wegen en de familie van gebouwen.



MODERNE ONTWIKKELING VAN DE WIERDEDORPEN



Renteniershuizen.

Nieuwe dorpsgebouwen aan de rand van de wierde: scholen en raadhuis.



Vroege sociale woningbouw.

Naoorlogse uitbreidingsbuurtjes langs de rand van de wierde.

WEGEN EN PADEN



Kerkepaden.

Klinkerwegen met beplante bermen.

Schelpenpaden.

Occupatielaag

Dijken en wierden

In feite is het Hogeland één groot wadgebied onder invloed van getijden, met daartussen wierden. De kwelders werden in meerdere stadia gevormd, waardoor de wierden ook gefaseerd werden opgeworpen. Op onderstaande kaart is goed te zien dat de wierden aan de randen van de zee-armen lagen.



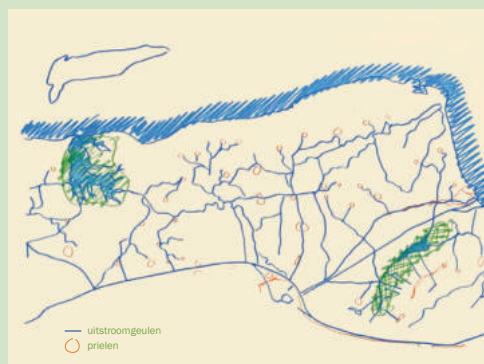
Voetpad in het zuiden van de gemeente, 1974. [WUR]



“Veel oude kerkpaden en trekvaartpaden zijn weggehaald. Het zou mooi zijn om deze weer duidelijk te maken!” Onder: Plattenburger voetpad bij Noordwolde. (Historische Vereniging gemeente Bedum)



Hoogtekaart met daarop gemarkeerd de kwelderwallen. Bron: Westerink, 2022.



Wierden en dorpen liggen altijd aan het eind van een door de zee gevormde uitstroomgeul (priel).

Op de kaart rechts de achtereenvolgende dijken. Telkens werd een nieuwe dijk aangelegd langs de nieuwe kwelderpolders.

Nieuwe dijk 1811

Provinciale dijk 1650

Oude dijk 1250



AANBEVELING: Koester de oudste routes als plekken waar de historische schaal en maat ervaarbaar is: de voetpaden, de oude dijken en de waterwegen naar de wierden.

STEEN
HUIS
MEURS

Occupatielaag 2: Trekvaarten en havendorpen

Toen de bedijking van Het Hogeland tot een min of meer veilige situatie had geleid, werd het mogelijk de bodem te ontwateren en agrarisch in gebruik te nemen. Bestaande waterlopen werden gebruikt om een systeem van trekvaarten te maken. De trekvaarten vormen het snelwegennetwerk dat van de 17^e tot en met 19^e eeuw intensief gebruikt werd. Het is een heel eigen laag in het landschap. Deze structuren en karakteristieken kunnen onder spanning komen te staan met de hedendaagse noodzaak of wens tot natuurvriendelijke oevers met als gevolg een veel flauwer talud. Zorg ervoor dat de kenmerkende eenheid tussen trekvaart en trekweg, met steile oevers, blijft bestaan.

Ook voor de havendorpen, zoals Schouwerzijl en Onderdendam, is het van belang om hun oorsprong mee te wegen in de toekomstige ingrepen, die hier anders zouden moeten zijn dan in een wierdedorp. Ontleed de ruimtelijke logica van het havendorp met behulp van cultuurhistorisch onderzoek en pas het ontwerp hier zorgvuldig op aan.

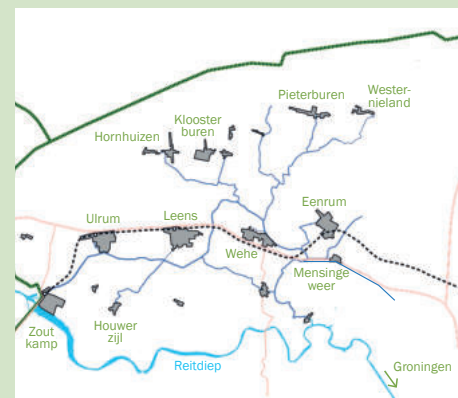
Occupatielaag

Trekvaarten en havendorpen

Een nieuw stelsel van trekvaarten zorgde ervoor dat de boeren hun producten via Reitdiep, Winsumerdiep en Boterdiep naar de stad Groningen konden vervoeren.



Trekpad langs het Boterdiep bij Plattenburg, een buurtschap bij Noordwolde.



Het Mensingeweersterloopdiep werd gegraven in 1660 tussen de Marne en Groningen, omdat de verbinding via Reitdiep eb en vloed kende.



Warffumermaar



Onderdendam was een kruispunt van trekvaarten. Het Boterdiep vertakte zich hier naar Mensingeweer, Warffum en Uithuizen. Onderdendam werd een belangrijke haven- en overslagplaats.

AANBEVELING: Koester de trekvaarten en hun vaste maatvoering, en behoud het kenmerkende profiel met steile oevers en smalle jaagpaden



Occupatielaag 3: Aanwasolders, nieuwe wegen en kanalen

De aanwasolders vormen de grote noordelijke schil van het grondgebied van Het Hogeland. Ze zijn open, weids en kennen niet veel boombeplanting. Houd rekening met de structuren en karakteristieken, en raadpleeg de occupatiekaartlaag 3 en de profielenkaarten voor voorbeelden en inspiratie.

In de eerste helft van de negentiende eeuw verscheen de nieuwe laag van (verbeterde) wegen en kanalen in het landschap van Het Hogeland. Ze zijn, anders dan de trekvaarten die meestal de oude waterwegen (maren) volgden, als nieuwe rechte lijnen door het landschap getrokken. Bestudeer het tracé, de bruggen en kunstwerken, de oeversteilte en de aangrenzende paden of wegen. De 19e eeuwse kanalen zijn door hun langgerektheid en moderniteit veel geschikter om natuurvriendelijke oevers aan te brengen dan de smallere en kwetsbaardere 17e eeuwse trekvaarten met hun trekpaden.

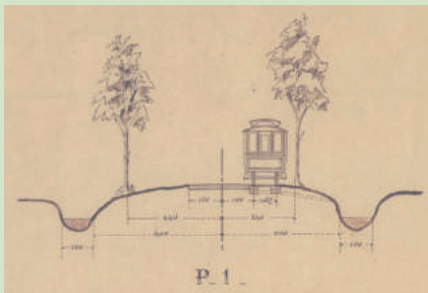
Occupatielaag

Aanwaspolders, nieuwe wegen en negentiende-eeuwse kanalen



Eeuwenlang gold in de kustgebieden het recht van opstrek. Nieuwe landaanwinning in het kweldergebied kwam de boer die het had ontgonnen toe. Vanaf Napoleon (begin 19^e eeuw) werd het recht van opstrek in fases afgeschaft, en kwam de grond toe aan de staat.

A Paardentramlijn Winsum-Ulrum



Ten westen van Wehe



Dorpskom Wehe



Ten oosten van Wehe



Langs Hoornse Vaart bij Mensingeweer



Langs Mensingeweersterloopdiep



Kaart van bevaarbare waterwegen, J. Kater Tz., 1896. [GA]



Hunsingokanaal van 't Stort naar Zoutkamp, aangelegd midden 19^e eeuw. [GA]

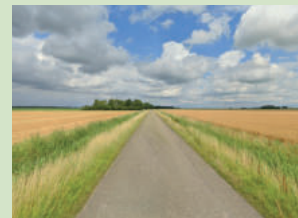


Nieuwe weg Warffumer trekvaart. [GA]

AANBEVELING: Zorg voor continuïteit in het profiel door beperkt materiaalpalet en continue bomenrijen, geïnspireerd op de inpassing van de trams in de 'grintwegen'.

STEEN
HUIS
MEURS

Westpolder, aangelegd tussen 1873 en 1876.



De vaareconomie werd uitgebreid met wegen langs de trekvaarten.



Boterdiep, Bedum

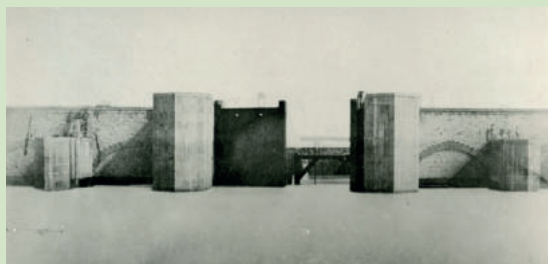
Occupatielaag 4: Afsluiting Reitdiep en spoorlijnen

De afsluiting van het Reitdiep met haar dijken en imposante sluiscomplexen vormt een eigen laag in het landschap. Deze waterweg met haar oevers en kunstwerken vormt een eenheid in aanleg en dient ook vanuit samenhang benaderd te worden. Daarbij is overleg met andere overheden, waterschap en provincie nodig.

Dat geldt ook voor de spoortracés en stations. De NS beschikt over een spoorbouwmeester die hierbij van groot nut kan zijn.

Occupatielaag

Afsluiting van het Reitdiep en aanleg van de spoorlijnen



Boven: de
buitenzijde van de
sluis bij Zoutkamp



In 1827 werden de eerste
plannen voor het afsluiten
van het Reitdiep gemaakt
(onder). In 1877 waren de
dijk en sluis gereed (rechts).



Crowdfunding van boeren voor de verharding van de weg van Wehe
door Molenrijge, Kloosterburen naar Hornhuizen, 1901.



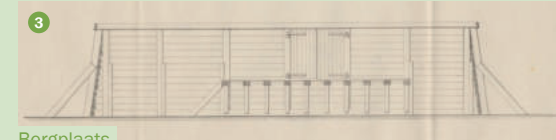
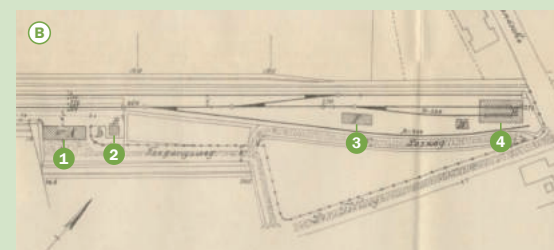
Spoor- en tramwegen in 1914. [GA]



Lampisterie



Locomotievenloods



Bergplaats



Station Roodeschool

Gebouwen van het
sporeplacement
in Roodeschool, de
eindhalte van de Groninger
Locaalspoorweg Maat-
schappij, ca. 1890

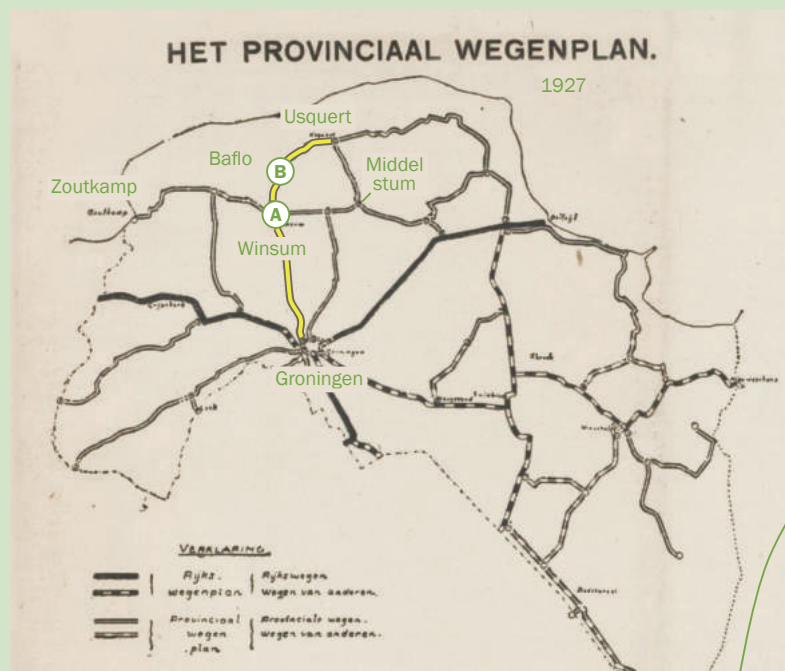
Occupatielaag 5: Wegen en uitbreidingswijken uit de eerste helft van de 20e eeuw

Met heel veel stedenbouwkundige en verkeerskundige zorg zijn de uitbreidingswijken uit de eerste helft van de 20e eeuw in het landschap van Het Hogeland ingepast. Doorgaans gekoppeld aan het station of de aanleg van een nieuwe (provinciale) weg, zoals in Winsum. In de door ons gemaakte profielenkaarten is deze laag in het landschap uitgebreid ontleed. Het gaat bij (her)inrichting om schaal en maat, zorgvuldig afwegen van de keuze voor (inheemse) beplanting, bestrating en detail.

Occupatielaag

Wegen en uitbreidingswijken

eerste helft 20^e eeuw

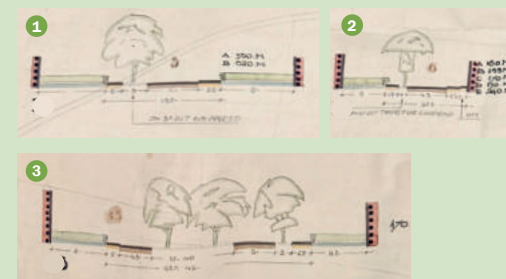


Aanleg van provinciale weg en nieuwe brug over Winsumerdiep, 1927. Dit was een van de eerste geasfalteerde wegen in Groningen. Foto's: Historische Vereniging Winsum-Obergum.

Uitbreidingsplan Baflo, 1950. Iepen langs de oude ring werden geveld voor de aanleg van de nieuwe woonwijk, foto 1939. [GA]



Uitbreidingsplan Winsum door ir. P. Verhagen uit Rotterdam, 1939. Nieuwe provinciale weg als drager voor dorpsuitbreiding.



Profielen uit het uitbreidingsplan.

AANBEVELING: Koppel grotere projecten aan de ontwikkeling van de dorpen en landschappelijke kwaliteit, geïnspireerd op uitbreidingsplannen, zoals Winsum, 1939.

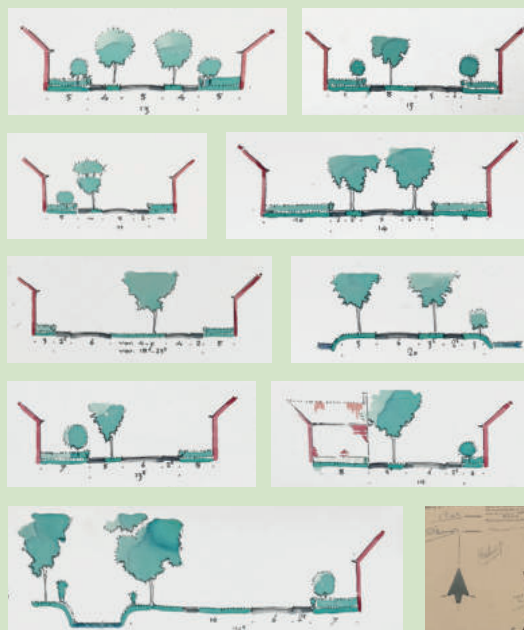
Occupatielaag 6: Naoorlogse ruilverkavelingen en uitbreidingsplannen

Ook de naoorlogse dorpsuitbreidingen en ruilverkavelingen zijn, onder begeleiding van de Provinciaal Planologische Dienst, de Cultuurtechnische Dienst en de landschapsarchitecten van het Staatsbosbeheer zorgvuldig in het landschap ingepast. Deze laag is nog tot op heden nauwelijks onderzocht terwijl dit de laag is die het landschap voor ons vandaag de dag het meest structureert. De ingrepen kennen een zekere robuustheid waarbij (zie de gebiedsbiografie) de oude verkavelingen in het cultuurlandschap doorgaans werden vervangen door een grootschaliger opzet. De wegen uit de ruilverkavelingen kennen een heel eigen ontwerptaal met brede bermen met monumentale bomenrijen, een vrijliggend fietspad, verlaten erven die werden geïntegreerd als bosjes (ir. A.J. van de Brielweg) en dorpsbossen. In de ruilverkavelingen is duidelijk rekening gehouden met de dorpsranden, waarbij beplanting of een nieuw dorpsbos (Eenrum, Wehe-den-Hoorn, Leenstertillen) de aanhechting tussen agrarisch landschap en dorpsbebouwing vormgeeft. En ook de dorpsuitbreidingen zijn ontworpen vanuit een geïntegreerde opzet tussen stedenbouw, architectuur en beplantingsontwerp (zie het voorbeeld van Zoutkamp op de kaart). De dorpsranden zijn doorgaans ontworpen als zorgvuldige overgangen naar het omringende landschap. Daar kunnen we bij hedendaagse dorpsuitbreidingen veel van leren.

Occupatielaag

Naoorlogse ruilverkavelingen en uitbreidingsplannen

De uitbreidingsbuurten kregen een dorps karakter, met ruimte voor plantsoenen en bomen. Hieronder het profielenblad van uitbreidingsplan Uithuizen, 1948.



AANBEVELING: Analyseer de uitbreidingsplannen tot 1970 op de ruimtelijke kwaliteit en samenhang tussen bebouwing, profielen en landschap.



Uitbreidingsplan Zoutkamp



Ruilverkavelingswetten 1924, 1938, 1954



Warffumerweg

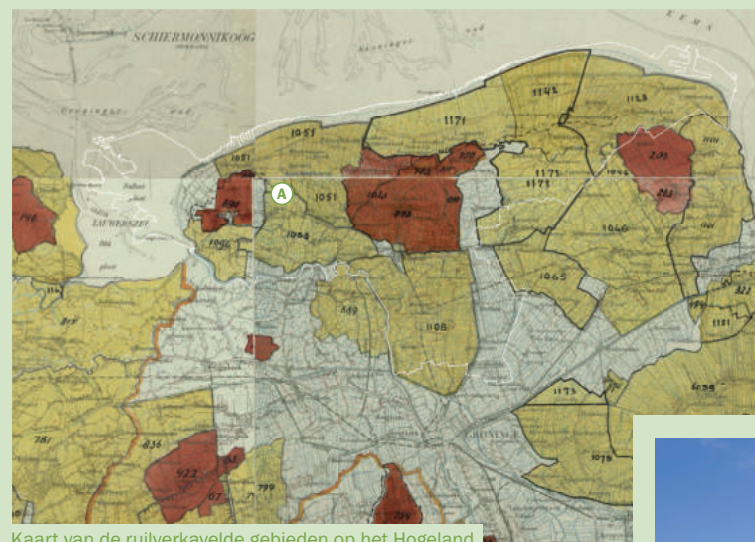


Allard Kwastweg

Ruilverkavelingsbos bij de Leenstertillen



Beplantingsplannen waren integraal onderdeel van de ruilverkavelingen. Naast wegbeplanting werden er ook nieuwe bossen aangeplant, zoals bij de Leenstertillen.



Kaart van de ruilverkavelde gebieden op het Hogeland



Beplantingsplan ruilverkaveling De Marne



rechte wegen en flauwe bochten

brede groene bermen

vrijliggende fietspaden

STEENHUISMEURS

Occupatielaag 7: Wegen en waterwegen 1960-nu

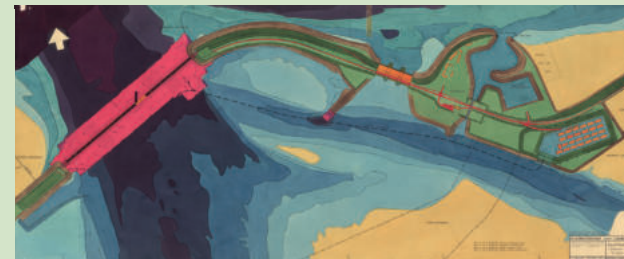
De Eemshavenweg, de Lauwerszeesluizen, de Melkweg bij Bedum en de windmolenparken rond de Eemshaven zijn alle grootschalige ingrepen van na 1960. Ze zijn in meer of mindere mate zorgvuldig in het landschap ingepast. Juist bij zulke beeldbepalende ingrepen is het effect op de ruimtelijke kwaliteit groot, omdat de ingreep van kilometers ver ervaren wordt. Met de uitvoering van de economische uitvoeringsagenda van Nij Begun is aandacht voor deze laag van groot belang. Waar kunnen nieuwe ingrepen gekoppeld worden aan bestaande structuren? Hoe behouden we de identiteit van Het Hogeland, die zich juist uit bij het doorkruisen ervan, over weg en water? Organiseer bij de voorbereiding van grote nieuwe werken een samenkomst van ingenieurs, planologen en cultuurhistorici – zo vroeg mogelijk in het proces. Wees creatief en diepgaand in het nadenken over de beste oplossing vanuit ruimtelijke kwaliteit en eigenheid.

Occupatielaag Wegen en waterwerken van 1960 tot nu

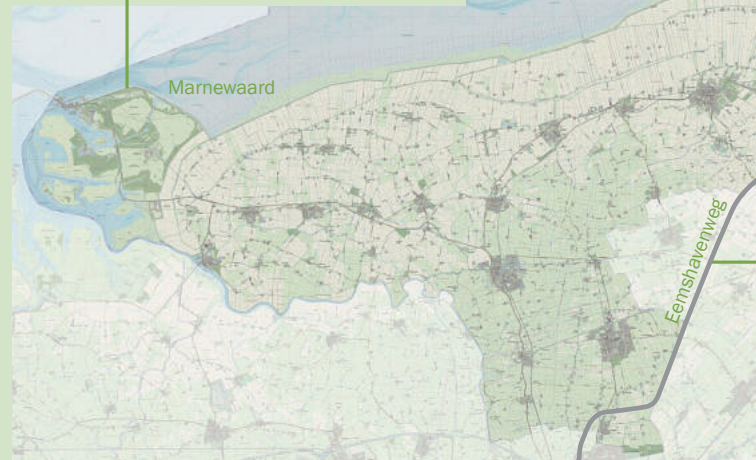
Na de watersnood van 1953 is in 1960 besloten tot droogmaking van de Lauwerszee. Met een dertien kilometer lange dijk werd het zeeget definitief afgesloten in 1969. Daarbij ontstond de Marnewaard, met een militair oefenterrein en meerdere aangeplante bossen. Verder werd de Waddendijk op deltahoogte gebracht.



Sluitgat Lauwerszee, 1968. [GA]



Zwaar verkeer omgeleid:
oostelijke ontsluitingsweg Bedum



Eemshaven



Nieuwe ontsluitingsweg (de Melkweg) ten oosten van Bedum om vrachtverkeer door de dorpskern om te leiden. Hierbij zijn drie onbewaakte spoorovergangen vervangen door een spooronderdoorgang. [Provincie Groningen]



Knooppunten en afslagen van de Eemshavenweg ingebed in het landschap met beplantingsplannen. Tekening 1975. [GA]



Schematische weergave van de aanleg van de Eemshavenweg, ca. 1980. [GA]

STEEN
HUIS
MEURS

Inzoom op 15 voorbeeldprofielen

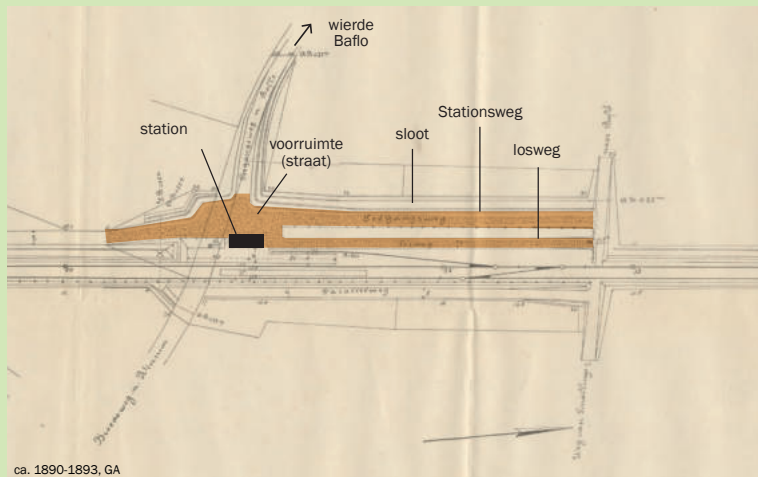
Op de volgende pagina's zijn 15 collages afgebeeld, met historische foto's en kaarten. Ze tonen de diversiteit en eigenheid van de verschillende wegen, straten en pleinen van Het Hogeland. Ze zijn bedoeld als illustratie van de historische rijkdom: elke buitenruimte heeft een eigen karakter. Straten hebben verschillende breedtes, verschillende overgangen van de straat naar het gebouw en verschillende karakteristieke beplantingen. Waarom is dit belangrijk? Het gaat om ruimtelijke kwaliteit, om rust en herkenbaarheid in het straatbeeld en om het afleesbaar houden van het dorpsweefsel.

De collages zijn eigenlijk een cultuurhistorische verkenning in het kort. **De aanbeveling is om bij elk ingrijpend buitenruimteproject (zoals kadeversterking, rioolwerkzaamheden, verkeersregulatie) een soortgelijke studie te doen.** Het gaat hier niet om nostalgie. Het gaat om inspiratie en herkenbaarheid. Op elke collage is rechtsonder puntsgewijs een karakterisering van het betreffende profiel opgenomen. Het zijn de 'ingrediënten' van de buitenruimte, de eigenschappen die deze plek onderscheiden van een andere. Ze maken het onderscheid tussen een eeuwenoude dorpsstraat op een wierde en een straat in een naoorlogse wijk herkenbaar. Ze kunnen worden ingezet bij een zelfbewuste en plekeigen doorontwikkeling van de bestaande openbare ruimte.

Stationsplein

Voorbeeld: Baflo, Groningen

In 1893 kreeg Baflo een treinstation op de lijn Groningen-Roodeschool. Van een 'stationsplein' was geen sprake. Voor het station langs werd een nieuwe weg, de Stationsweg, aangelegd en parallel daaraan een 'losweg'



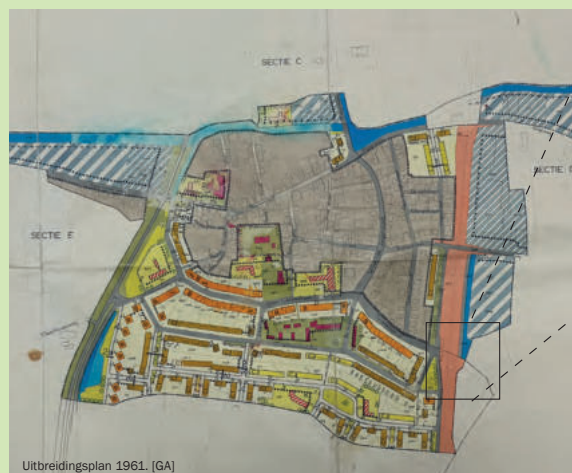
ca. 1890-1893, GA



Op deze foto is achter het station, langs de Stationsweg, een rij hoge kastanjabomen te zien. Aan de overkant van deze weg liep een brede sloot (foto rechts).



ca. 1910-1920, GHW



Uitbreidingsplan 1961. [GA]

Als onderdeel van het uitbreidingsplan in de jaren zestig werd het stationsgebied heringericht. De Beatrixlaan werd aangelegd tussen de nieuwe woonbuurt en het stationsgebouw kwam een driehoekig plantsoen.



In het geel het nieuwe plantsoen tussen de nieuwe woonbuurt en het bestaande station.

- stationsgebouw
- nieuwbouw
- emplacement
- nieuw plantsoen
- bestaand plantsoen
- bestaand water



ca. 1970, GA

Ook de Stationsweg werd in de jaren zestig heringericht. De losweg en de kastanjabomen verdwenen. De sloot werd gedempt en vervangen door een trottoir. Een nieuwe bomenrij, regelmatig onderbroken voor parkeerplekken, scheidt nu de rijweg van het voetpad.

KENMERKEN STATIONSPLEINEN

- Aangelegd als straten met een verbreding nabij het stationsgebouw. Van een afgebakend 'plein' als (stenige) verblijfsruimte was historisch gezien geen sprake.
- Naadloze aansluiting op het dorp. Inrichting van het profiel overeenkomstig met bestaande straten en buitenruimtes van het dorp destijds: (klinker)bestrating, plantsoenen, sloten en bomen.
- Van belang bij toekomstige ontwikkelingen is bovenal de samenhang in vormgeving met het omliggende dorp en daardoor de rust in het straat-/pleinbeeld.



Straat in een vooroorlogse buurt

Voorbeeld: Walfriduslaan, Bedum

De Walfriduslaan is in 1915 aangelegd als centrale straat van een kleine uitbreidingsbuurt. De buurt had het karakter van een tuindorp, met ruime kavels, tuinen rondom de huizen en ook in de publieke ruimte veel groen.



ca. 1935-1940, GA



ca. 1920-1930, Historische Vereniging
Gemeente Bedum

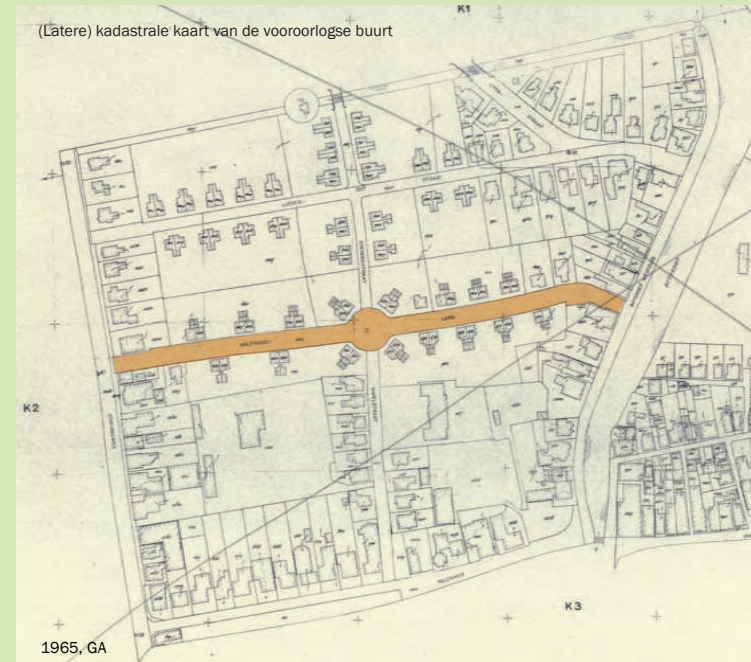


1945, Historische Vereniging
Gemeente Bedum

Opvallend zijn de plantsoenen met kastanjabomen in het midden van de straat, als scheiding tussen de verkeersrichtingen. De groenstrook was niet omsloten door een band, in tegenstelling tot de trottoirs. Op de kruising met de Coendersstraat verbreedde de laan zich tot een klein, rond plein met in het midden een met bomen beplant plantsoen. Let ook op de overgang van de publieke ruimte naar de tuinen, afgezet met dezelfde hekjes.



In 1981 is de Walfriduslaan heringericht tot woonerf. Gebakken klinkers maakten plaats voor betonklinkers en -banden. De kastanjabomen en groene middenbermen zijn vervangen door een erfachtige straatruimte met verspringingen in de rijbaan en haakse parkeerplaatsen in het profiel. Op het centrale pleintje zijn drie bomen behouden, het plantsoen is vervangen door klinkers.



(Latere) kadastrale kaart van de vooroorlogse buurt

1965, GA

KENMERKEN STRATEN IN VOOROORLOGSE BUURTEN

- Ontworpen profiel, anders dan in de oude dorpskern werden de straten hier in één keer aangelegd.
- Groen opgenomen in de profielen als plantsoenen, met lage beplanting of gras en daarin bomenlanen en -groepen. Regelmatig en netjes onderhouden.
- Duidelijke afbakening van de overgang tussen privé en openbaar met lage hekjes, heggen of heesterbeplanting.
- Subtiel materialenpalet: halfverharding of gebakken klinkers, soms verhoogde trottoirs.

STEEN
HUIS
MEIJERS

Dorpsstraat

Voorbeeld: Hoofdstraat, Eenrum

De Hoofdstraat in Eenrum volgt de oude 'ossengang', een pad dat oorspronkelijk rondom de wierde liep. In de middeleeuwen groeide deze route uit tot een onderdeel van de verbindingsweg tussen diverse wierdedorpen op het Hogeland. De eerste verharding van de weg vond vermoedelijk plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw.

SITUATIE AAN HET BEGIN VAN DE 20E EEUW



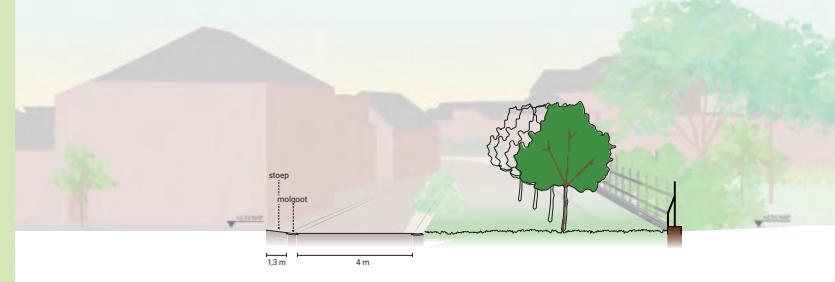
tuin van de
pastorie

Hoofdstraat

De straat had een eenvoudige inrichting zonder trottoirs. Het groen rondom de kerk en later pastorie liep door in het profiel, met in 1920 een rij bomen langs het hek.



Schematische weergave van het profiel in 1920



In de naoorlogse periode is de rijbaan van de Hoofdstraat verlegd om ruimte te maken voor parkeerplaatsen. Daarbij is de brede groenstrook verdwenen en is het profiel flink steniger geworden.



KENMERKEN STRATEN IN VOOROOLOGSE BUURTEN

- Eeuwenoude routes en dus vaak slingerende straten.
- Vroeger een informele inrichting van het profiel, zonder verhoogde trottoirs. Eén type bestrating over de gehele breedte.
- Huizen staan dicht op de straat en hebben veelal een eigen stoepje of hekje om de overgang van openbaar naar privé te markeren.
- Soms een groen karakter door uitzicht op tuinen.

STEEN
HUIS
MEURS

Regionale weg

Voorbeeld: Eenrummerweg, Baflo

De Eenrummerweg is de historische verbindingsweg tussen de wierdedorpen Baflo en Eenrum.



1861, Topotijdreis



ca. 1910-1915, GA

Op historische foto's zien we sloten aan weerszijden, zachte bermen, bomenrijen, erfbeplanting en bruggetjes naar de erven. Dichtbij het dorp en nabij erven was er meestal meer opgaande begroeiing (bomen) langs de wegen.



ca. 1915-1925, GA

GROET UIT BAFLO



Vanaf de jaren vijftig is het profiel meermaals aangepast. De bruggen werden brede erfopritten, de weg werd geasfalteerd en de bermen verstevigd met grasbetontegels.

KENMERKEN REGIONALE WEGEN

- Veelal eeuwenoude routes en daardoor licht slingerend.
- Van oudsher vaak meer opgaande beplanting nabij dorpen en erven.
- Zachte bermen, die overgaan in de oevers van sloten.
- Relatief eenvoudige en sobere inrichting van het profiel met één type bestrating en weinig markeringen.

Primaire waterkering

Voorbeeld: zeedijk bij Pieterburen



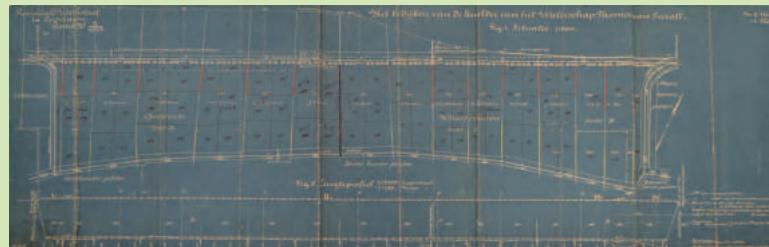
ca. 1969-1971, GA

Deze zeedijk is aangelegd tussen 1918 en 1921. De aanleg van de dijk was onderdeel van de inpoldering van de kweldergronden tot de Julianapolder.



ZICHT OP DE POLDER VANAF DE DIJK

TECHNISCHE TEKENING VAN HET BOVENAANZICHT EN LENGTEPROFIEL VAN DE NIEUWE DIJK



1918, GA



1918, GA

De dijk kreeg een steiler talud aan de landzijde dan aan de zeezijde. De voet van het buitentalud werd verstevigd met klinkers.

OP DE DIJK



1989, GA



ZICHT OP DE KWELDER VANAF DE DIJK

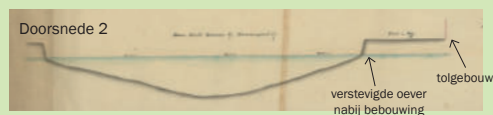
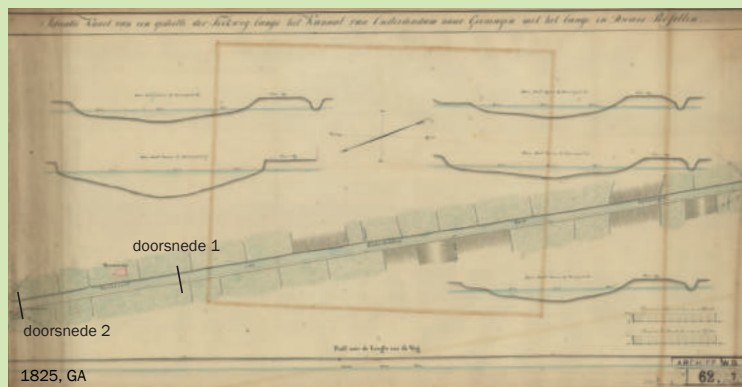
KENMERKEN PRIMAIRE WATERKERINGEN

- Strakke lijn in het landschap van de dijken, nauwelijks onderbroken.
- Lage (begraasde) begroeiing, geen verharde taluds.
- Doorgaande routes langs de voet van de dijk.

Regionale waterweg

Voorbeeld: Boterdiep bij Onderdendam

BOVENAANZICHT EN DOORSNEDEN VAN HET BOTERDIEP BIJ DE TOL VAN ONDERDENDAM, 1825



In 1660 werden het Boterdiep en de bijbehorende trekweg aangelegd, van Onderdendam tot Groningen. Typisch voor trekvaarten waren de (onregelmatig) steile oevers met lage begroeiing. Bij bebouwing die dicht op het water stond, zoals de tol, was de oever vrijwel verticaal en verstevigd. Het is niet bekend hoe breed het trekpad oorspronkelijk was, maar op de tekening uit 1825 was de inmiddels verbrede weg ca. 4 meter breed.



In de twintigste eeuw werd de voormalige trekweg onderdeel van het provinciale wegennet en geasfalteerd. Tussen 1997 en 2005 is er een tweede weg van betonnen platen aangelegd langs de overzijde van het Boterdiep.



Tegen het einde van de negentiende eeuw verschijnen er op foto's en prenten bomenrijen langs de voormalige trekweg van het Boterdiep. Wat verder opvalt op de foto's is de eenvoud van het profiel: berm, rijbaan, berm, oever.

KENMERKEN REGIONALE WATERWEGEN

- Lijnen in het landschap, soms licht slingerend omdat het vergraven geulen zijn.
- Samenhang: consequent profiel over de hele linie, met begroeide oevers en bermen en relatief eenvoudige inrichting van het profiel.

STE
HUIS
MEI
JRS

Regionale wegen (Type A)

Voorbeeld: Henricus van Cappenbergweg, Kloosterburen

De Henricus van Cappenbergweg ontstond in 1200 als de verbinding tussen het Oldenklooster (1175) en het Nijenklooster (1204). Kenmerkend is het kronkelige verloop van de weg; het tracé volgt grotendeels de binnenzijde van een verdwenen 12^e-eeuwse dijk.



Hoewel de kloosters in de zestiende en zeventiende eeuw werden afgebroken, bleef de route bestaan, als verbinding tussen de dorpen Kloosterburen en Wehe. Oude foto's tonen een smalle zand- en kleibaan in het open landschap.



KENMERKEN REGIONALE WEGEN

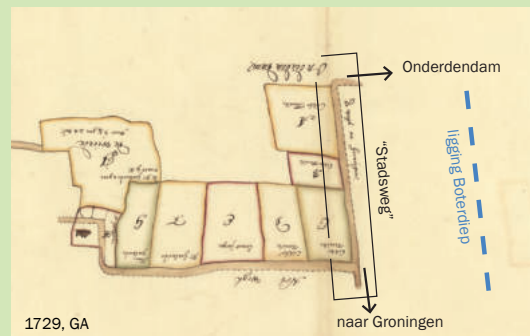
- Veelal eeuwenoude routes en daardoor licht slingerend.
- Zachte bermen, die overgaan in de oevers van sloten.
- Relatief eenvoudige en sobere inrichting van het profiel met één type bestrating en weinig markeringen.



Lokale wegen (Type B)

Stadweg, Onderdendam, Groningen

Oorspronkelijk was deze weg de hoofdverbinding over land tussen Onderdendam en de stad Groningen. Het nabij gelegen Boterdiep werd in 1660 aangelegd en werd de belangrijkste route.

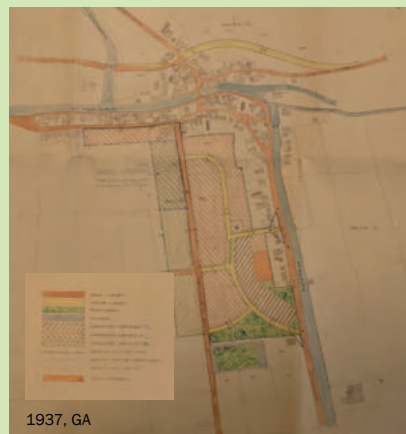


1729, GA

1966, Historische Vereniging
Gemeente Bedum



UITBREIDINGSPLAN ONDERDENDAM



1937, GA

Bij uitbreidingsplannen werden bestaande routes opgenomen in nieuwe buurten en veelal opgewaardeerd, in dit geval in 1937 met laanbeplanting aan beide zijden van de weg.



ca. 1955-1965, Historische Vereniging Gemeente Bedum

RUILVERKAVELING SAUWERD

ca. 1977-1990, GA



In het landschapsplan van de ruilverkaveling Sauwerd (1974-1986) werd de laanbeplanting verlengd tot buiten de bebouwde kom.



KENMERKEN LOKALE WEGEN

- Veelal eeuwenoude routes en daardoor licht slingerend.
- Zachte bermen, die overgaan in de oevers van sloten.
- Relatief eenvoudige en sobere inrichting van het profiel met één type bestrating en weinig markeringen.

STEEN
HUIS
MEIJERS

Slaperdijk

Voorbeeld: Dijkweg, Oudeschip

De Middendijk is een zeewering uit 1718. In 1850 verloor de dijk zijn waterkerende functie door de aanleg van de Oostpolderzeedijk.



2 jan 1968 © AEROPHOTO EELDE

HET EILSGAT



ca. 1925-1935, GA



ca. 1954-1965, GA

Op deze foto, genomen in de periode na WOII, is de Dijkweg nog te zien als onverharde route aan de voet van de dijk.



ca. 1954-1965, GA

Oudeschip, Dijkweg

In de jaren vijftig werden de eerste delen van de Dijkweg verhard en aan een zijde beplant met een bomenrij, wat de weg een laanachtig karakter gaf. Let ook op de heggen tussen de voortuinen en de weg. De verdere verharding van de weg volgde in de jaren zeventig.



KENMERKEN SLAPERDIJEN

- Licht slingerende lijn in het landschap. Soms om wielen heen gelegd. Soms coupures om het nieuwe land achter de dijken te bereiken.
- Lage (begrasde) begroeiing, geen verharde taluds. Doorgaande routes langs de voet van de dijk.
- Opgenomen in dorpskom van dijkdorpen, met erfbeplanting, tuinranden en erfopritten.

STEEN
HUIS
MEIJERS

Provinciale weg in de dorpskom

Voorbeeld: Kerkstraat, Sauwerd

De weg door Sauwerd is onderdeel van de middeleeuwse route Groningen-Winsum, gelegen op een kwelderwal.

De weg werd in 1841-1843 verhard met klinkers, later vervangen door puin met teer en daarna door kasseien.



SAUWERD VOOR 1932



SAUWERD NA 1932



Oorspronkelijk liep het tracé om de wierde van Sauwerd heen. In 1931 werd de weg te smal voor het toenemende verkeer en werd de weg dwars door de oude wierde gelegd, waarvoor de wierde deels werd afgegraven. De tekening rechts toont het oude en nieuwe tracé



In de jaren zeventig (rechts) is de weg verbreed en zijn de kasseien vervangen door asfalt. Later zijn voor de aanleg van een fietsstrook de naastgelegen sloot en de bijbehorende bruggetjes verwijderd.



KENMERKEN WEGEN IN DE DORPSKOM

- Oude routes waar door toenemende verkeersdruk vaak veel aan is veranderd. Soms, zoals hier in Sauwerd, is er zelfs een flinke aanpassing in de dorpsstructuur gedaan.
- Van oudsher waren deze routes onderdeel van de dorpsstructuur als zand- en kleibanen en later met klinkerbestrating. De eerste dorpsuitbreidingen (19e eeuw) vonden meestal langs deze routes plaats, als lintbebouwing vanaf de wierde.

STEEN
HUIS
MEIJERS

Fietspad en trekvaart

Voorbeeld: Rasquerdermaar, Tinallinge

Het Rasquerdermaar is ontstaan uit een getijdengeul die in de tweede helft van de 17^e eeuw is vergraven tot trekvaart. Op onderstaande kaart is langs het Rasquerdermaar een trekpad te zien, de 'Groene Weg'.

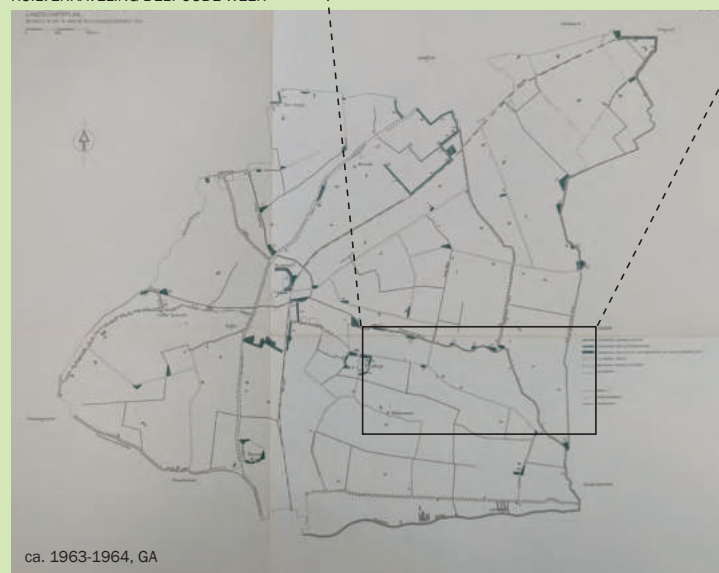


1851, GA



- ***** ontworpen boombeplanting
- ontworpen beplantingsstroken
- ontworpen beplanting van overhoeken en perceelsgedeelten te sparen terpen
- bestaande wegbeplantingen

RUILVERKAVELING DELT-OUDE WEER



ca. 1963-1964, GA

Bij de ruilverkaveling Delt-Oude Weer is het oude trekpad tot de Paardentil (Nieuwe Til) verbreed tot een fietspad van betonnen platen. De recreatieve route door het landschap werd aangekleed met bosjes in de overhoeken (bochten) van het Rasquerdermaar. Zo biedt een fietstocht een steeds wisselende blik op het landschap, van deels besloten naar open (zie foto's rechts).

In 2017 is ook het deel van het trekpad na de Paardentil verbreed, dit als onderdeel van het aanleggen van natuurvriendelijke oevers langs het oostelijke deel van de Rasquerdermaar.

LANDSCHAPSPLAN MET BEPLANTE OVERHOEKEN



KENMERKEN TREKVAARTEN

- Doorgaande lijnen in het landschap, vaak (licht) slingerend omdat een natuurlijk ontstane geul door mensen tot vaart werd uitgegraven.
- Steile oevers boven de waterlijn.
- Eenvoudige inrichting van het profiel met zachte bermen en paden zonder markeringen.

WISSELENDE PERSPECTIEVEN OP HET LANDSCHAP



Dorpsplein

Voorbeeld: Uithuizermeeden

In het wierdendorp Uithuizermeeden was geen plein of andere grote dorpsruimte. Op onderstaande foto is de Hoofdstraat te zien. De bebouwing links van de straat is later afgebroken om in de dorpskom een open terrein te maken.

1940, GA



AFBRAAK HOOFDSTRAAT



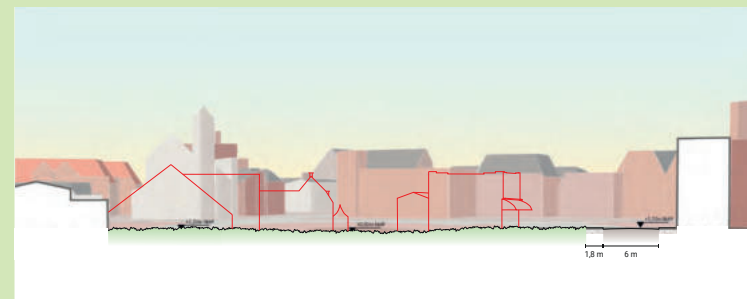
ca. 1950-1960, GA

KERMIS OP HET NIEUWE TERREIN



ca. 1964-1966, GA

In de jaren vijftig werden in het hart van het dorp meerdere panden afgebroken. Lange tijd bleef het zo verkregen terrein braak. In de tussentijd werd er kermis gehouden en kon er in de winter worden geschaatst.



In 2002 werd het plein opnieuw ingericht naar een ontwerp van landschapsarchitect Jorn Copijn. Er kwamen rode klinkers, bomen, zitjes en een standbeeld.



KENMERKEN DORPSPLEINEN

- Wierde- en dijkdorpen hebben van oudsher geen pleinruimtes. De pleinen van nu zijn aangelegd door een deel van de dorpskom te saneren, of als onderdeel van een 20e-eeuwse dorpsuitbreiding.
- Het karakter van de pleinen verschilt enorm. Belangrijk hier is de samenhang met de rest van het dorp, met een vormgeving die past bij het historische karakter van het dorp en de omliggende buitenruimtes.



1979, GA



1975, GA



ca. 1980-1990, GA

In 1975 werd de ruimte ingericht als plein, een winkelcentrum en een parkeerplaats. Het plein werd bestraat met witte betonnen klinkers in een vakkenpatroon en op het plein kwamen zitjes en een klokkenspel.

Dorpsplein op de wierde

Voorbeeld: H. Scholtestraat, Ulrum

Ook in Ulrum was oorspronkelijk geen dorpsplein. Dit plein is in de negentiende eeuw ontstaan na de sloop van een tweetal huizen. De vrijgekomen ruimte werd het voorplein van de Openbare Lagere School. Het schoolplein werd van de straat gescheiden door een hekwerk.



KENMERKEN DORPSPLEINEN OP WIERDEN

- Wierde- en dijkdorpen hebben van oudsher geen pleinruimtes. De pleinen van nu zijn aangelegd door een deel van de dorpskom te saneren, of als onderdeel van een 20e-eeuwse dorpsuitbreiding.
- Belangrijk is de samenhang met de rest van de wierde. De buitenruimte dient onderdeel te blijven van het totaal aan buitenruimtes, met een vormgeving die past bij het historische karakter van het dorp.



In de jaren vijftig werden de kastanjabomen die voor de school stonden gekapt en werd het hek van het schoolplein verwijderd.



Lokale haven

Voorbeeld: Havenstraat, Usquert

Net als andere wierdedorpen is Usquert ontstaan aan het einde van een oude watergeul, een priel. In de middeleeuwen waren deze waterwegen zeker in natte perioden de enige begaanbare verbinding. De havens zijn dus, naast de wierde zelf, de oudste plekken in deze dorpen.



Kenmerkend op historische beelden is de doelmatige inrichting van het profiel. De kade ging naadloos over in de rijweg. Beschoeiingen wisselden vaak. Van gemetselde kademuren naar een versterking met hout en later met ijzer. Overigens verschilt het karakter van de haven erg per dorp. In kleinere dorpen zoals Stitswerd hebben de havens een veel landelijker karakter.



KENMERKEN DORPSHAVENS

- Vaak een van de oudste plekken van het dorp. Aan de haven is de ontwikkelingsgeschiedenis van het dorp afleesbaar.
- Wisselend karakter per dorp: van kades voor vroegere industrie tot landelijk karakter met een houten steigertje.
- Veelal aan minstens één kant nog zachte, begroeide oevers.

STEEN
HUIS
MELJRS

Dorpsbos

Voorbeeld: Wehe-den Hoorn

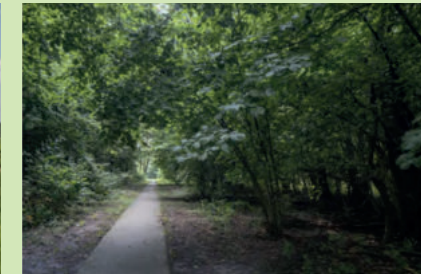
Het bospark van Wehe-Den Hoorn is in 1977 aangelegd als onderdeel van het landschapsplan dat hoorde bij de ruilverkaveling De Marne. Het ontwerp werd gemaakt door Willem Voorbeijtel Cannenburg, destijds werkzaam voor de Directie Beheer Landbouwgronden. De aanleg van dergelijke bos- en parkelementen was een vast onderdeel van ruilverkavelingen om de landschappelijke en recreatieve waarde van het gebied te vergroten.



HET ESDOORNBOS LANGS HET NOORDPAD



FIETSPAD DOOR LINDEBOS



HET HULPKANAAL IN HET BOS



KAPVLAKTE



Het ontwerp regisseert de beleving van het Groninger landschap voor de wandelaar. Door een afwisseling van dichte, beschutte bospercelen en open grasvelden wordt de bezoeker van beslotenheid naar openheid geleid en weer terug.

Bron foto's: Peter de Kan, Nina van den Broek en Wim Boetze, *Dorpsbossen in Groningen*, 2021.



KENMERKEN DORPSBOSSEN

- Nieuwe bossen, aangelegd als onderdeel van de ruilverkaveling, als beschutting voor een dorp in het landschap en/of als recreatieve bestemming.
- Veelal als vlakken beplant: open en besloten afgewisseld en ook boomsoorten in vakken geclusterd.
- Smalle paden, met eenvoudig profiel, zachte bermen en zonder markeringen



Eindnoten

- 1 Wiersma en Spek (2024), p. 32.
- 2 Knottnerus (2009), p. 32.
- 3 Kaptein (2026).
- 4 Kaptein (2026).
- 5 Rogier (1947), p. 53.
- 6 Rogier (1947), p. 53-54.
- 7 Rogier (1947), p. 581.
- 8 Rogier (1947), p. 581-582.
- 9 Groninger Archieven (GA), toegang 2756 (Archief Schouwerzijlvest), Inventarisnummer 53: Ludolf Tjarda van Starckenborgh, Administratieboek betreffende de schotplichtige grootte van Houwerzijlvest en Schouwerzijlvest, 1654.
- 10 Reinders (2013), p. 21-34.
- 11 GA, Toegang 547 Archief Familie Lewe, Inventarisnummer 177: Gedeputeerde Staten van Stad Groningen en Ommelanden, Vidimus van de overeenkomst van 1659. 1662.
- 12 Reinder Reinders, Tonnis Musschenga e.a., red., De atlas van Beckeringh: Het Groninger landschap in de 18e eeuw (Zwolle: WBOOKS, 2016), Kaart 29.
- 13 GA, Toegang 2779, Archief Waterschap, Inventarisnummer 696: Tekeningen legger, 1923.
- 14 Zijlma (1918), deel III.
- 15 Zijlma (1918), deel VI.
- 16 Zijlma (1918), deel V.
- 17 Bakker (1956), p. 2.
- 18 Groninger Archieven, Schoolmeestersrapport Bedum (1828).
- 19 Bakker (1956), p. 8.
- 20 Noordhoff (2019).
- 21 Botke et. Al. (2011).
- 22 <https://www.rtvnoord.nl/economie/1178917/teelt-van-vlas-is-in-opmars-het-is-weer-eens-wat-anders-dan-pootardappels>
- 23 Gemeentearchief Leens, Inventaris Gemeentebestuur Kloosterburen (1811-1935), inv.nr. 503, Stukken betreffende het verharden van de Dijksterweg met een zijtak naar 't Uilnest (1900-1901).
- 24 Gemeentearchief Leens, Inventaris Gemeentebestuur Kloosterburen (1811-1935), inv.nr. 502, Stukken betreffende het aanleggen van een weg door de gemeenten Leens, Eenrum, Ulrum en Kloosterburen (1873-1875).
- 25 H. de Haan, In memoriam Dr Rijpko Jan Mansholt. Euphytica 19, 101–102 (1970).
- 26 Krips-van der Laan (2000).
- 27 <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/bartels>
- 28 Bakker (1956).
- 29 Vereniging voor Terpenonderzoek, Eerste Jaarverslag (1917), te vinden op website van de vereniging.
- 30 Wageningen Universiteit, Proeftuin Zandeweer, Verslag van de Rijkstuinbouwleraar (1916).
- 31 <https://www.marnegebied.nl/cichoreifabriek-enno-tonnis-musschenga.html>
- 32 Muntinga, Brongers (1952).
- 33 <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/sietje-gravendaal-tammens-een-onverzettelijke-verzetsleidster>
- 34 Het gezin Veldman uit Heksum: gegijzelde kinderen › Groningen4045.
- 35 <https://www.rtvnoord.nl/misdaad/1317602/schweinehunde-riep-de-beul-van-het-scholtenhuis-voor-hij-precies-75-jaar-geleden-de-kogel-kreeg>
- 36 <https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Kamp%20De%20Slikken> en post op LinkedIn van Alina Dijk, conservator bij het Gevangenismuseum in Veenhuizen: https://www.linkedin.com/posts/alinadijk_nu-de-discussie-rond-wel-of-niet-het-online-activity-7279822169730121728-Cgp0/?originalSubdomain=nl
- 37 <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/ook-in-de-jaren-vijftig-ging-overheid-krimp-met-participatie-lijf/>
- 38 Nationaal Archief, Toegang 2.11.5006, Inventaris van het archief van de Cultuurtechnische Dienst / Landinrichtingsdienst en daarbij gedeponeerde archieven, 1935-1995, inv.nr. 5423 Delt-Oudeweer.
- 39 Mededeling Henk Zuidema, Usquert, september 2025.
- 40 Nationaal Archief, Archief Centrale Cultuurtechnische Commissie, Zwintocht, inv.nr. 1102-1103.
- 41 Ibid, Bezwaarschrift D.H. Westerhuis op ruilverkaveling Zwintocht, 21 juni 1961.
- 42 D.H. Westerhuis, 'Geen samenwerking want tegen provincie zou men niet opkunnen', Nieuwsblad van het Noorden, 30 maart 1963.
- 43 Groninger Archieven, Toegang 1775 Provinciaal Bestuur van Groningen, Ruilverkaveling De Marne I, 1963-1973, inv.nr. 6661.
- 44 'Deltaplan vooral om veiligheid te verhogen', Ons Noorden, 15 december 1956.
- 45 L. Hacquebord, S.H. Visser en L. van Dommelen, Een onderzoek naar de mogelijkheden in de ruilverkaveling "Sauwerd" : landinrichting in een cultuurhistorisch en geomorfologisch waardevol gebied, Utrecht : Cultuurtechnische Dienst (1978)
- 46 VROM raad (1999).

Bronnen

Groninger Archieven

Archief familie Lewe

Archief Leens

Wageningen Universiteit, Speciale Collecties

Nationaal Archief

Literatuur

R. Alma, H. Bolhuis, A. Galema en A. Rinzema (red.),
Winsum 1057-2007 (Winsum 2007)

J.G. Bakker, Het oude consumptiemelkersgebied rond
Groningen (1956)

Beknopte handleiding voor de bezoekers van de
"Tammingaheerd" te Hornhuizen (1962)

Y. Botke, A. Buursma e.a., Het grote geschiedenisboek
van de Ommelanden, Zwolle (2011)

Buma, W.M., Antwoord van Mr. W. W. Buma, te
Leeuwarden, aan den Heer D. H. Andreæ, te
Kollum, handelende namens eene commissie uit
Gedeputeerde Staten van Groningen, op een voorstel
betreffende de afsluiting van het Reitdiep door een
dijk van de Zoutkamp tot Nittertshoek (1868)

Buro Bügel van de Dijk, Gemeente Leens : het
landschap van de gemeente Leens (1976)

L. Hacquebord, S.H. Visser en L. van Dommelen,
Een onderzoek naar de mogelijkheden in de
ruilverkaveling "Sauwerd" : landinrichting in een
kultuurhistorisch en geomorfologisch waardevol
gebied, Utrecht, Cultuurtechnische Dienst (1978)

H. Kaptein, Hoe de wereld veranderde rond het jaar 750,
Zutphen (2026)

O. Knottnerus, Fivelboezem. De erfenis van een
verdwenen rivier (2009)

Hilde Krips-Van der Laan – 'Een treurig verschijnsel',
Mansholt op de bres voor Domela Nieuwenhuis', in :
Stad en Lande 3 (2000), p. 16-20

Marneman pseud. van L. Rietema Lzn., De geschiedenis
van het verre verleden van het Marne-eiland, en
eenige hoofdstukken over verschillende onderwerpen
uit lateren tijd, Leens (1941)

J. Meijering, Fysische geografie, botanie en ornithologie
: Sauwerd, Groningen, Provinciale Planologische
Dienst Groningen, afd. Landinrichting (1985)

J.E. Muntinga, G.A. Brongers, Landbouwkundige
aspecten van Uithuizen en omgeving (1952)

Ineke Noordhoff, Zee van land. Vier generaties
hertekenen de rand van de Waddenzee (2019)

Plan van indijking der kwelderlanden, achter Uskwert,
Warfum, Den Andel, en een gedeelte van het
Westernieland (1810)

Rapport betreffende ruilverkaveling van gronden in de
gemeenten Baflo, Warffum, Usquert, Bedum, Winsum
en Leens genaamd ruilverkaveling "Delt-Oudeweer"
(1964)

R. Reinders et al., "Trekschuiten in de provincie
Groningen," in Maritiem Cultuurlandschap:
inleidingen gehouden op het elfde Glavimans
Symposion: Amersfoort, 30 mei 2008, red. A. van
Holk et al. (2013)

R. Reinders, T. Musschenga e.a., red., De atlas van
Beckerlingh: Het Groninger landschap in de 18e eeuw
(2016)

L.J. Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in
NoordNederland in de 16e en de 17e eeuw (1947)

R. Schuiling en Jac. P. Thijssen, Landbouw aan de
noordkust van Groningen : (de Noordpolder) In:
Nederlandsche landschappen, 14 platen, Uitgeverij
Noordhoff (1918)

Staatsbosbeheer provincie Groningen, Deelnota: advies
landschapsbouw voor de ruilverkaveling "Sauwerd"
(1977)

M. Steenhuis, 'Wederkerigheid in de provincie
Groningen, de kracht van gemeenschappen', in:
College van Rijksadviseurs, Samenwerken aan
ruimtelijke kwaliteit in het aardbevingsgebied.
Lustrum publicatie 2020-2025 (april 2025), p. 10-17

SteenhuisMeurs, Warfhuister Loopdiep.

Cultuurhistorische analyse, (juni 2025)

T. Toebosch, 'Heel Europa was in de vroege
Middeleeuwen onderop met elkaar verbonden' NRC
Handelsblad, 8 januari 2026

Vereniging het Ommelander museum voor landbouw
en ambacht, Van vlas tot linnen : historische
tentoonstelling van het Ommelander museum op de
oude borg Verhildersum te Leens (1961)

Vereeniging ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid
te Leens, Gedenkboek 1841-1941 (1941)

E. Wagenaar Hummelinck, 'Eemshaven: de aanhouder
wint', op: Verhalen van Groningen (z.d.) <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/eemshaven-de-aanhouder-wint>

Waterschap Ommelanderzeedijk : eindeloos ademloos
: rapport over het recreatief medegebruik van de
Groninger Zeedijken van Lauwersoog tot Nieuwe
Statenzijl (1994)

- G. de Weerdt-Van Linden van den Heuvell, 'Een beknopte Economische Geografie', uitgeverij Pegasus (1938)
- B. Westerink, Wierdenlandschap (2022)
- VROM Raad, Verslagbundel van vier regionale rondetafelgesprekken in het kader van het advies "Strategie Landelijke Gebieden" : verslagen van de rondetafelgesprekken over: het Lauwersland, Leens (1999)
- G.J.W. Westerveld, Nota betreffende de opbouw, bodemgesteldheid en mogelijkheden voor zandwinning en bezanding in de in de gebieden Zuidwolde - Thesinge en Adorp – Winsum (1965)
- J. Wiersma en T. Spek, Landschapsbiografie gemeente Groningen, Kenniscentrum Landschap (2024)
- I.H. Zijlma, Kerstvloed 1717, in: Groningsche volksalmanak (1918), p. 1-21, Groninger Archieven

Dit onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van de gemeente Het Hogeland.

Projectteam SteenhuisMeurs:

Dr. Marinke Steenhuis, Vita Teunissen MSc MA,
Koen Harmsma MA en Monica Bakker

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde

